

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

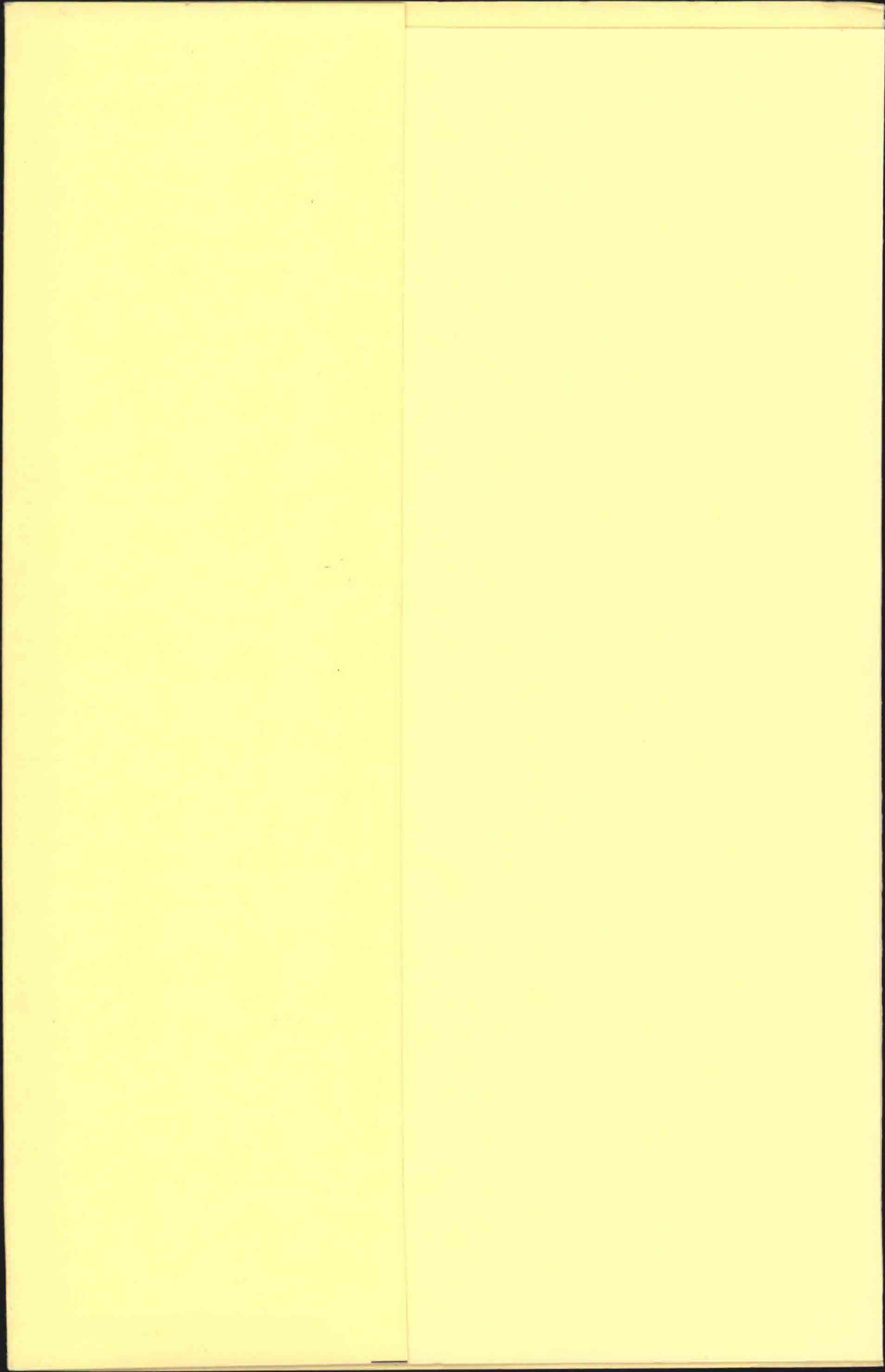
VER
Pueris compar

Vere Venus gaudet florentibus aurea serlis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB
NR. 24 1994

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora veris. VER
Puerba conpar Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 24 1994

Trykt med økonomisk støtte fra Kulturministeriet's Tidsskriftsstøtteudvalg, Undervisningsministeriet via Tipslottomidlerne, Skov- og Naturstyrelsen og De danske Haveselskaber.

ISBN 87-88241-14-9
ISSN 0107-895X

Indholdsfortegnelse

Jørgen Thordrup: Labyrinter i fortid og nutid	7
Asger Ørum-Larsen: Den gamle labyrint i Tivoli. I anledning af 150-året.	41
Lene Floris: En dansker i Dortmund Westfalenpark - 100 års kultur- og parkhistorie	46
Jane Schul: Mindehøjen i Søndermarken.....	58
Finn T. Sørensen: Skvalderkål.....	63
Små meddelelser	
Johan Lange: Hurtigdatering af planter	69
Annie Christensen: Ridebanehaven bag Københavns Slot.....	71
Havebrugshistorisk dagbog okt. 1993 - sept. 1994	73
Bibliografi sept. 1993 - sept. 1994	76
Anmeldelser	
Anemette Olesen: Henrick Smid: En Skøn lystig ny Urtegaardt	84
Lulu Salto Stephensen: Tradition og fornyelse i Dansk Havekunst. G. N. Brandt og de første årtier af 1900-tallet	85
Christopher Tacker: The Genius of Gardening. The History of Gardens in Britain and Ireland	87
Sven-Ingvar Andersson og Steen Hoyer: C. Th. Sørensen - en havekunstner	88
Johan Lange: Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark	89
Ekskursionsberetninger	
Udgravningerne i Frederiksborg Slotshave den 10. maj 1994	91
Vestvolden den 7. juni 1994	92
Akademihaven i Sorø, Sorø kirkegårde og Pedersborg kirkegård 20. august 1994	93

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
© Havebrugshistorisk Selskab

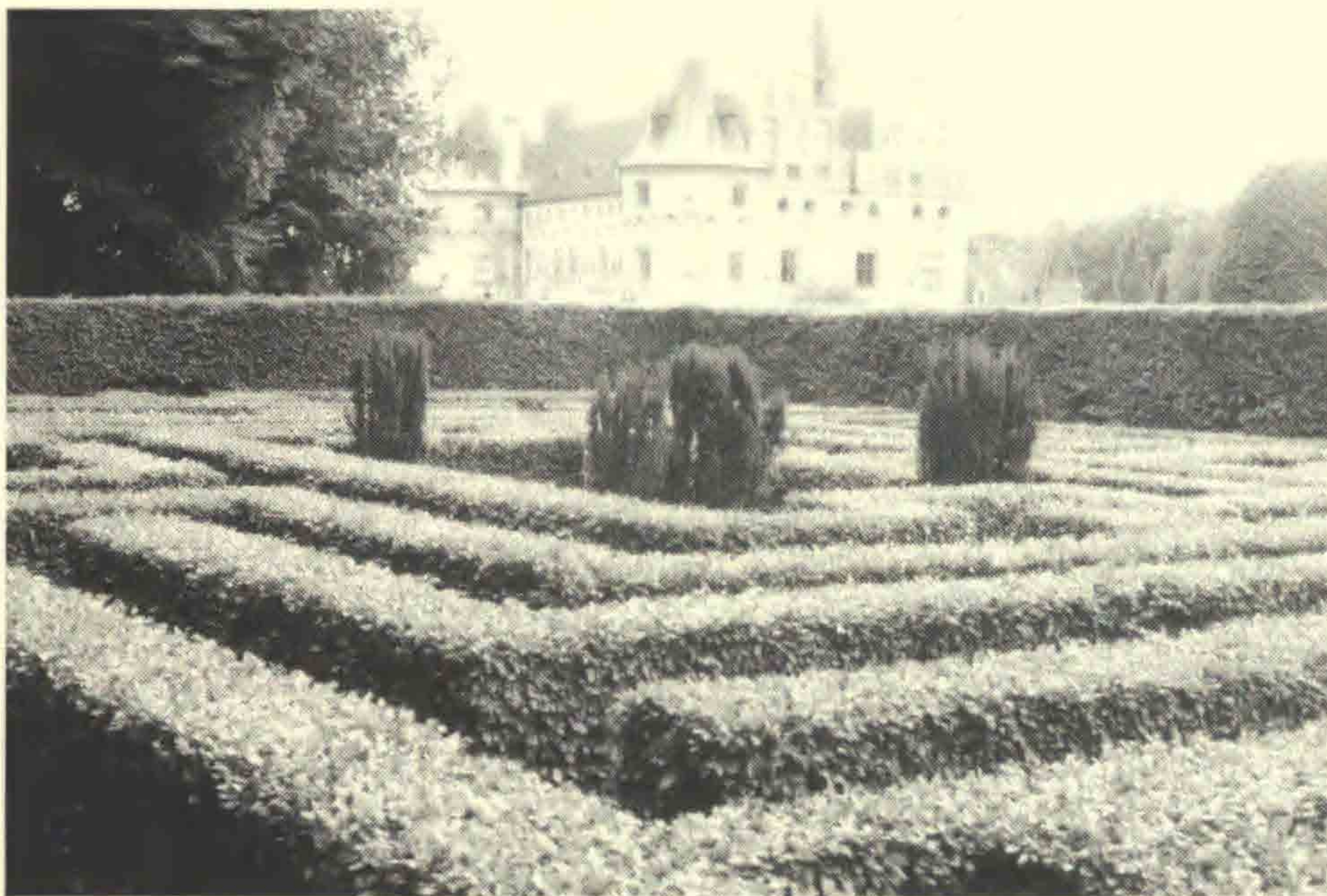
Layout, tryk og omslag: DSR Tryk

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Dokumentationsafdelingen, DVJB, Bülowsvej 13, 1870 Frederiksberg C

Redaktion: Finn T. Sørensen (ansvarh.), Johan Lange

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Inger Olesen, Nordvænget 43, 3450 Allerød
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 150,00 kr.
Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med ét nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris,
indtil videre kr. 50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke medlemmer

Egeskov slot og den gamle labyrint.

Labyrinter i fortid og nutid

Labyrinths past and present

Keywords: Labyrinths; Mazes; History; Denmark

Jørgen Thordrup*

Som der står i en gammel encyklopædi fra 1784: "En labyrint er en af de fornemste prydelser i en prægtig have" 1). Og netop om labyrinter skal dette handle.

Når man nævner ordet labyrint, tænker vel de fleste på indviklede gange, som man kan fare vild i. Vi vil få at se, at der også findes labyrint-typer, hvor man ikke kan fare vild, at labyrinter er mange ting, forekommer på mange måder og er dannet af mange forskellige materialer.

Labyrinter findes i mange kulturer og i mange lande. De ældste labyrinter vi kender, var bl.a. lagt i sten (3-4.000 år gl.). Den næste type er kirkelabyrinterne, lagt i fliser i middelalderens kirkegulve. Og den tredje type er de senere hækkelabyrinter, som vi først vil beskæftige os med. Og allerførst de hjemlige.

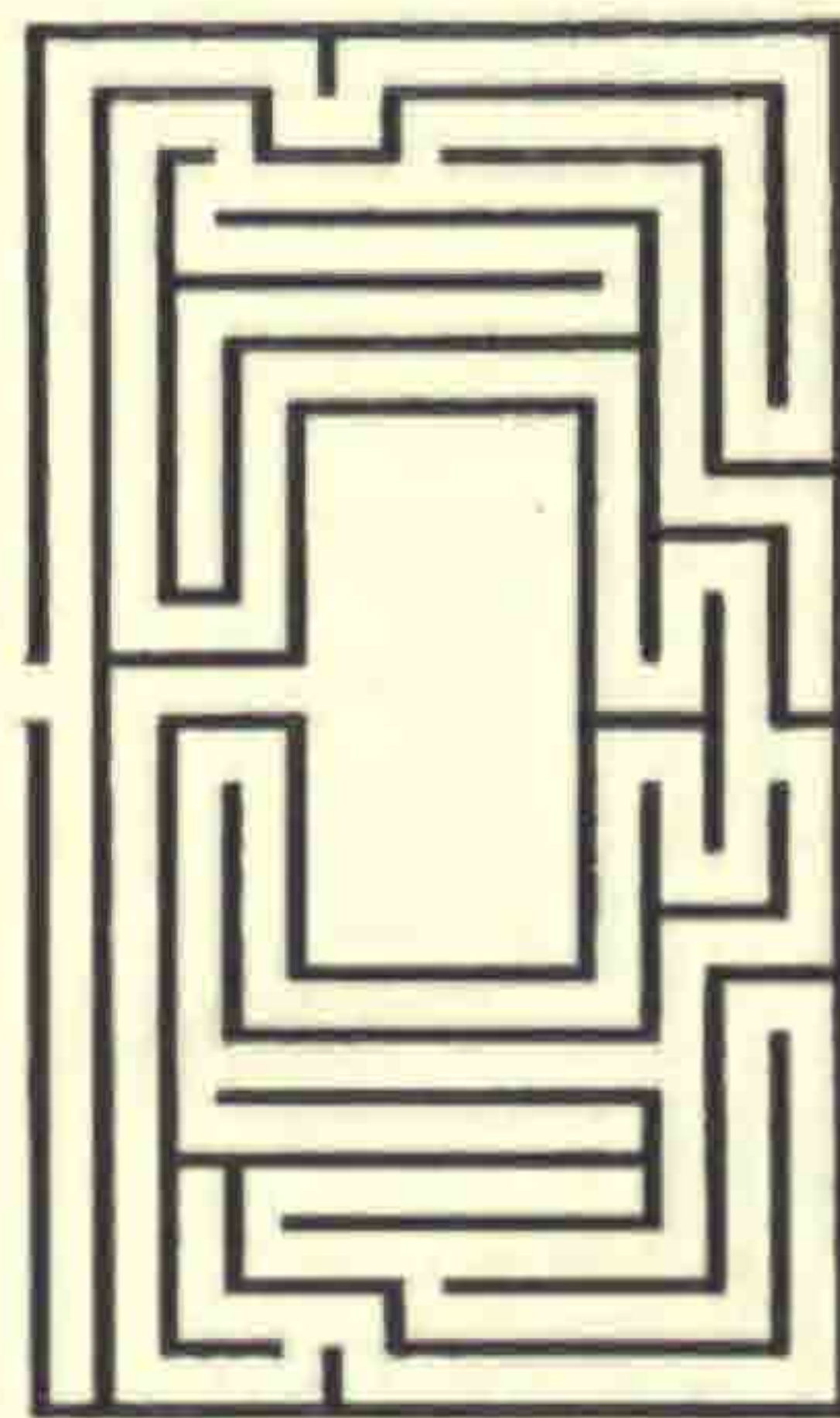
Eksisterende labyrinter

Egeskov

Egeskov på Fyn er så ubetinget herhjemme den lokalitet, der kan byde på de fleste labyrinter. Parken rummer nemlig hele fire labyrinter, af avnbøg den ældste og tre nyere: en af bambus, en af taks og en af lærk. Den ældste finder vi i havens nordøstlige del. Den er af avnbøg og måler 27 x 44 meter. På pladsen i midten vokser 4 taks (*Taxus baccata* var. *fastigiata*). For tiden er labyrinten ikke tilgængelig for publikum.

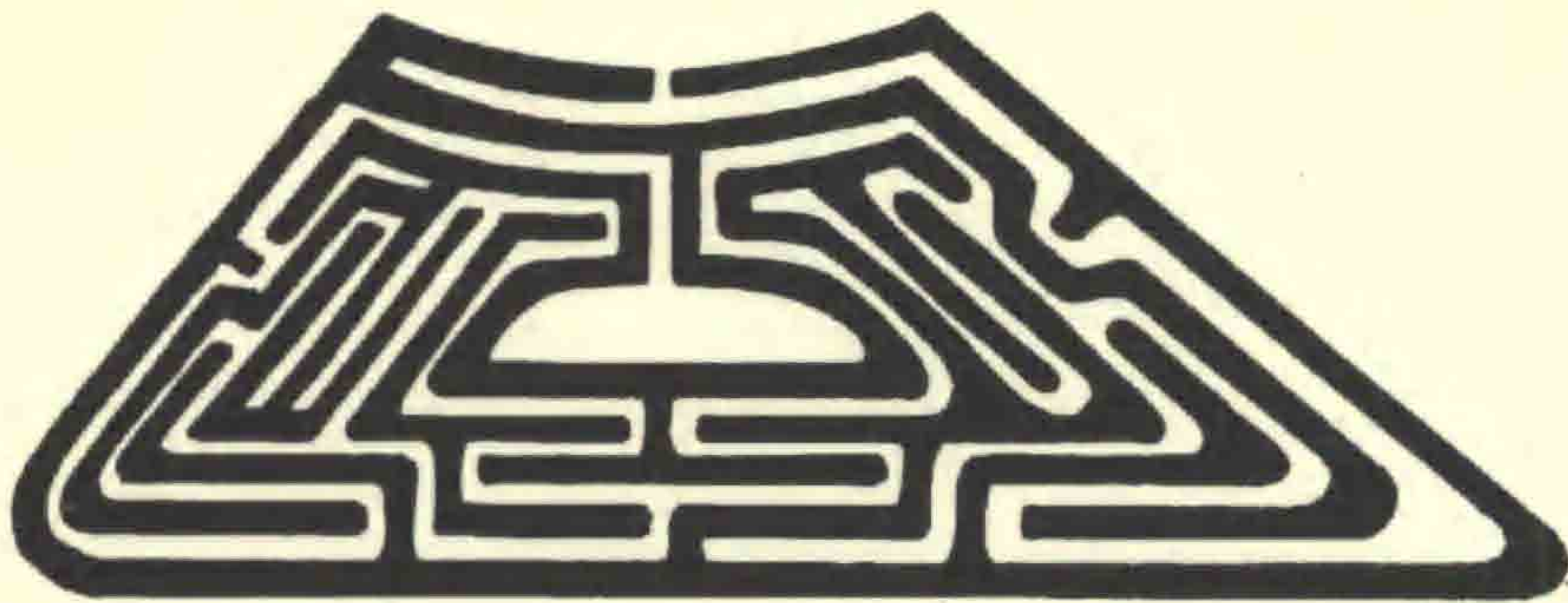
Traditionelt dateres den til 1733. Men hvorvidt denne datering er korrekt, er der diskussion om. Måske er den en hel del ældre. Oven i købet skal den berømte labyrint i Hampton Court Park, som almindeligvis dateres til 1690, være kopieret efter Egeskovs, se figuren på side 6.

Og det skulle hænge således sammen, at den

1. Egeskov: Avnbøg-labyrinten og bambus-labyrinten har samme grundplan. (Caerdroia 1991, s. 42).

2. Hampton Court Park Maze: Grundplan. (Caerdroia nr. 15, s. 31)

danske prins Jørgen (1653-1708), søn af Frederik d. 3., har besøgt Egeskov og har oplevet labyrinten, er blevet fascineret af den og lånt tegningen med hjem til England. Prins Jørgen var gift med dronning Anne, som efter sigende grundlagde Hampton Court labyrinten, som så skulle være skabt kort efter Egeskovs.

Jamen, hvad taler nu for, at det forholder sig sådan?

Piet Hein, som har stået for Egeskovs bambuslabyrint, har som den første gjort opmærksom på sammenhængen og underbygger på forskellig vis teorien. Han siger bl.a., at de to grundplaner, Egeskovs og Hampton Courts, stort set er identiske. Egeskovs er rektangulær og Hampton Court trapezformet, men med en buet kortsider (fig. 1 og fig. 2). Hampton Court's form er betinget af en alt for stram grundplan og er i forhold til Egeskovs blevet deformeret til den meget tilspidsede trapezform. Som følge af denne forvridning og sammentrængning er labyrintmidten, som den findes i Egeskov, udeladt i Hampton Court. En længere argumentation (efter min mening overbevisende) sagt kort: Hampton Court's mønster viser efter fleres mening en senere udførelse af samme design som Egeskov.

Udelukkes kan det dog ikke helt, at både Egeskov og Hampton Court kan have haft en tredje, endnu ældre labyrint som forbillede. 2)

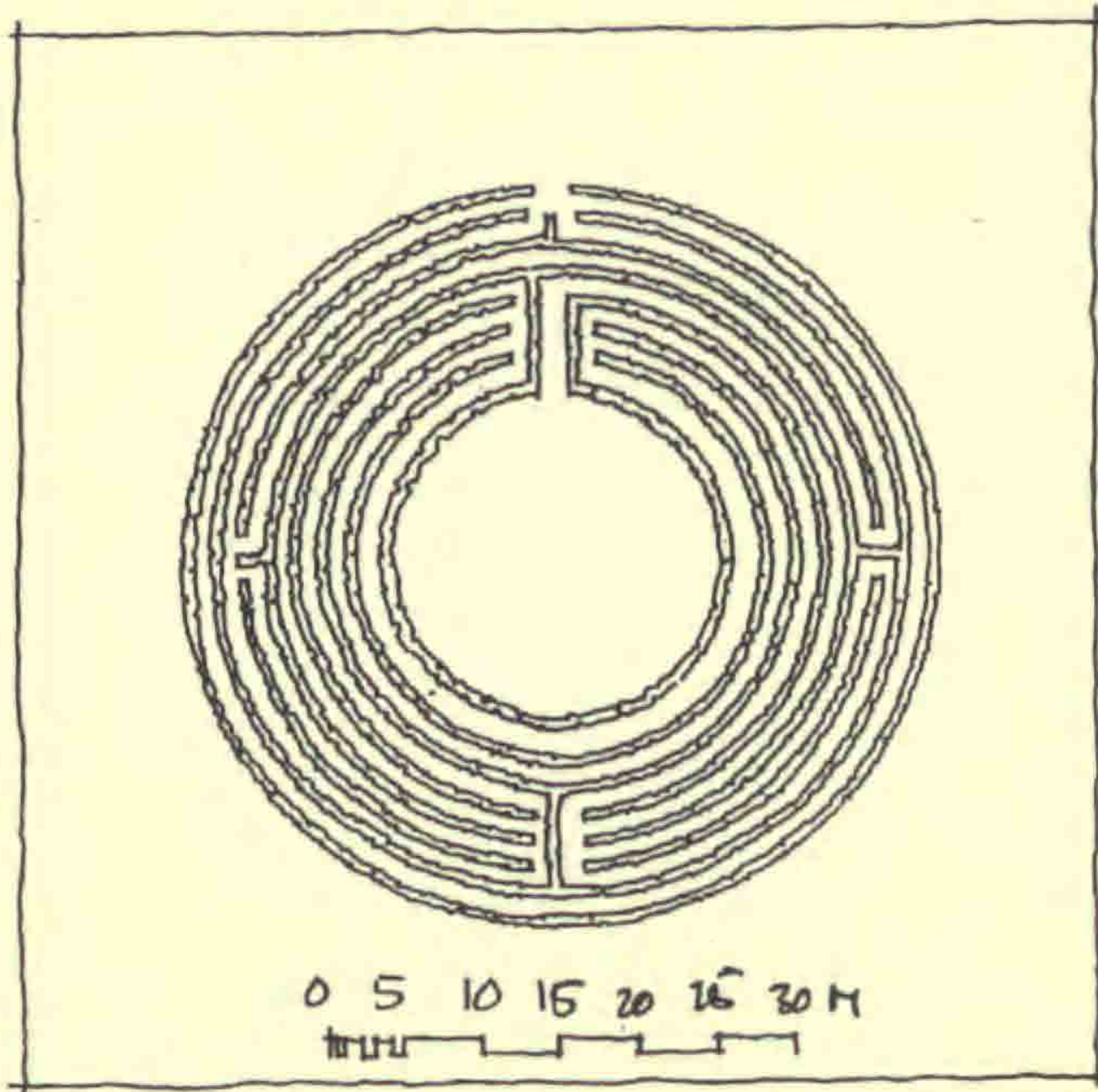
I 1990 fik labyrinten en aflægger, "*Piet Heins Labyrint*", 2900 m² stor og bestående af 2200 bambusplanter (*Sinarundinaria muralae*). Den er bygget over nøjagtig samme model som den gamle af avnbøg, men blot større.

Jeg fristes til at citere "Piet, Louisa og Claus'" egne ord om bambuslabyrinten: "Samlet ganglængde 1300 meter. Den direkte vej til midten er ca. 600 meter (5 minutters gang). Normal gennemsnitstid for at finde midten: Ca. 15 minutter. De intelligenteste bruger altid længst tid. Vær iøvrigt ikke bange, vi går hvert efterår labyrinten meget grundigt igennem. God fornøjelse".

Bambuslabyrinten er meget populær og besøges af en stor del af de årligt over 200.000 gæster i parken.

3. Egeskov: Taks-labyrinten, grundplan.

Bambus-labyrinten måler 42 x 69 m, gangbredden er 2 m, og hækkenes bredde er en meter. Bambus-hækkene klippes til en højde af 2,2 m, når sæsonen er overstået. I alt er der plantet bambus-hække over 1035 m!

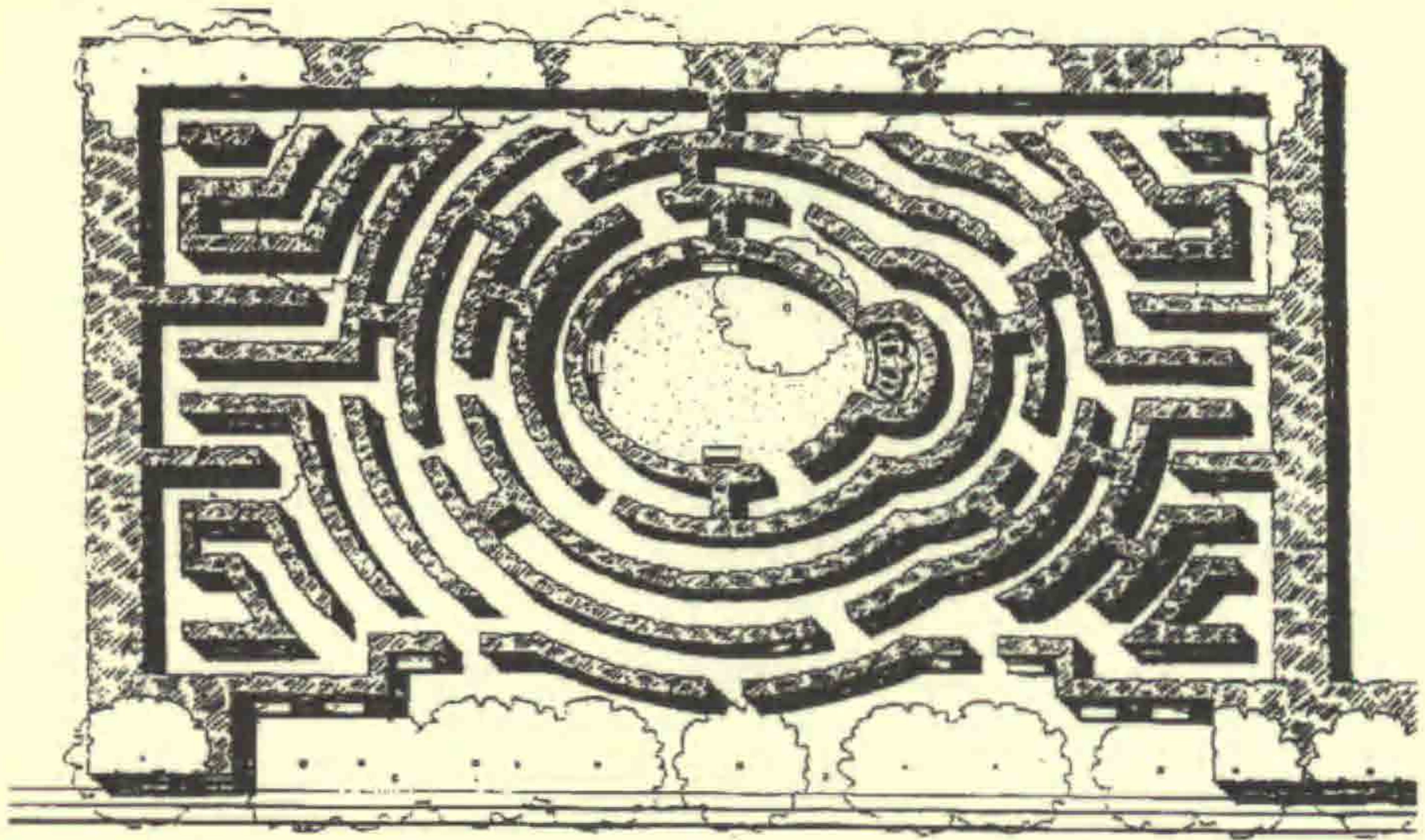
Men hvad nu? Bambusen har blomstret! Står det hele i fare for at gå ud? Den gamle gartner Svend E. Pedersen (1963 - 1993) tror ikke den skades. Den nuværende gartner Tommy Christensen siger, at det drejer sig kun om to planter, der har blomstret, "men frygten kan man da ha". 3)

Labyrinten kan i tørre perioder, f. eks. hver morgen, overrisles af et sprinkleranlæg, på grund af brandfaren.

Egeskovs tredje labyrint, *Solurs-labyrinten*, er anlagt på den tidligere rosenhaves plads. Af rosenhaven, som stammer fra 1966, er kun en cirkulær, en meter bred, takshæk tilbage. Den omslutter det forsænkede område, der nu er beplantet med gule, gyldne og orange blomster, i solfarver. I midten står nemlig Piet Heins 11 meter høje solur. Uden om det forsænkede og den tykke hæk er anlagt en cirkulær labyrint bestående af 2430 taksplanter (*Taxus baccata*). Planeringen blev påbegyndt i efteråret 1992 og fortsat foråret 1993. Labyrinten har en diameter på 47,5 m og en samlet ganglængde på 810 m. Hækkene, som er ved at vokse sig tætte, klippes til en blivende børnevenlig højde på 80 cm og en gangbredde på 1,75 m. Taks-labyrinten er åbnet for publikum. (Fig. 3).

Videre findes på Egeskov en lærke-labyrint (*Larix leptolepis*). Den måler

4. Tuborg-labyrinten, Pile Alle 14, Frederiksberg, som den blev udført. Planskitse Frederiksberg Kommunes gartnerafdeling.

27 x 36 m og har en indre åben plads på 5,6 x 5,8 m. Gangbredden (=afstand fra plante til plante) er 1,5 m. Den er plantet i 1991, er endnu på voksestadiet og er ikke tilgængelig for publikum.

Endelig skal det fra Egeskov nævnes, at der overfor avnbøglabyrinten, på den anden side af linde-alleen, indtil ca. 1900 fandtes en granlabyrint, hvis træer, da de blev fjernet, var ganske udgroede. 4)

Den før omtalte labyrint, Hampton Court Maze, (fig. 2) har iøvrigt et areal på ca. 995 m². Den lange side måler 70 meter og den buede side 25 meter. Hampton Court består af 6 forskellige slags træer og buske, nemlig liguster, avnbøg, taks, kristtorn, hvidtjørn og ahorn (sycamore).

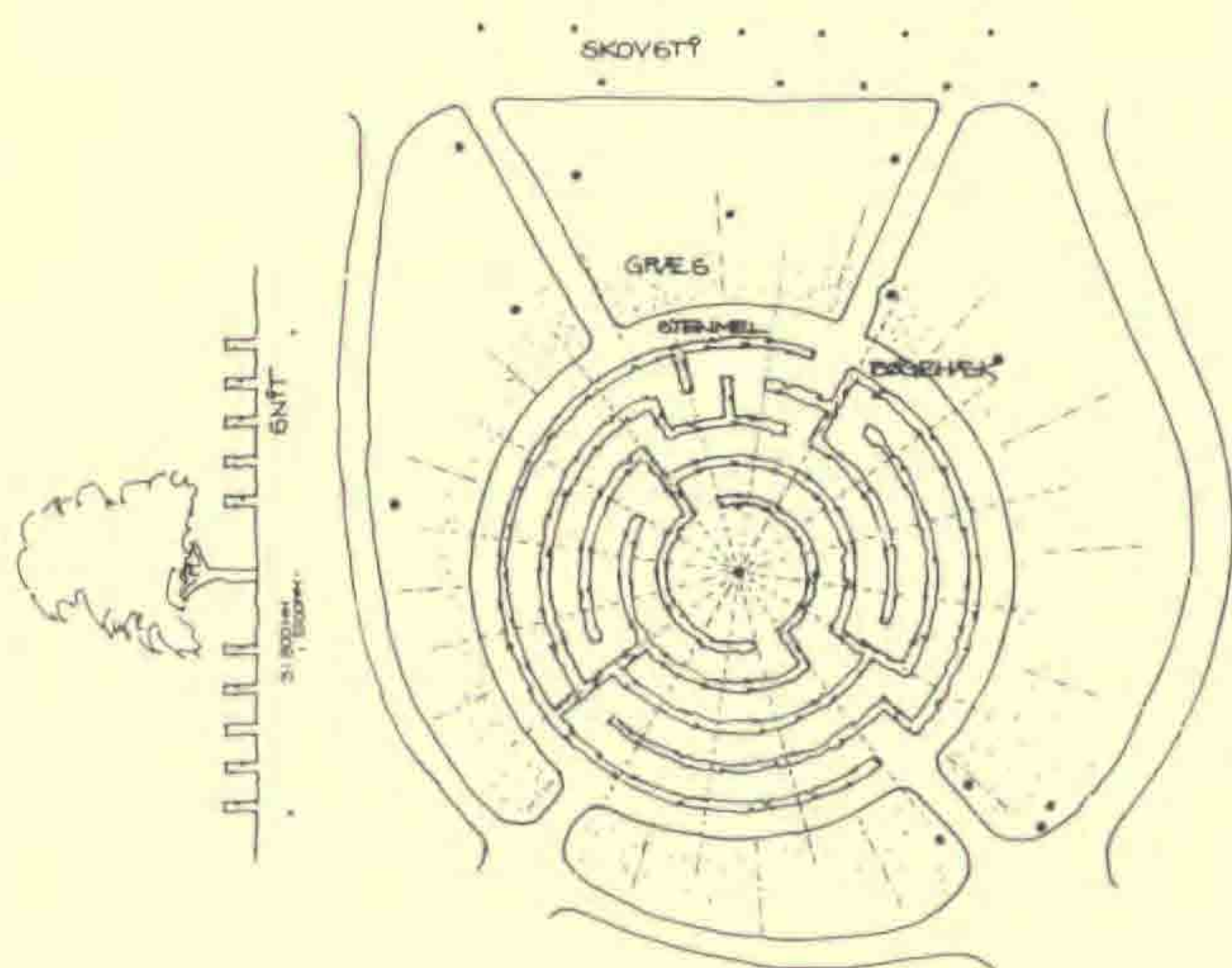
Har De endnu ikke læst Jerome K. Jerome's festlige fortælling om "Tre Mand i en Baad"s besøg i Hampton Court, så und Dem den fornøjelse ved nærmeste lejlighed.

Pile Alle

Vi har herhjemme endnu tre hækkelabyrinter, alle af nyere dato, en i Slagelse, en i Rågeleje og ikke mindst Tuborgs på Pile Alle, Frederiksberg. Om sidstnævnte først.

I alle landets aviser kunne man i maj 1992 se helsides annoncer med en Tuborg-labyrint med målet formet som en etiket med krone. Men det blev en lidt mindre dramatisk udformning (fig. 4), der nu gør Frederiksberg lidt grønnere til kulturåret 1996. Tuborg-labyrinten på Pile Alle 14 måler 42 x 70

5. Slagelse Lystanlæg: Bøge-labyrinten. Plantegning Morten Suhr.

meter og består af 7000 alm. bøgeplanter, suppleret med enkeltstående egetræer (*Quercus robur*). På forpladsen enkelte birk.

Der er 800 meter grussti. Det indre areal, etiketten, 160 m², er tilplantet med græs. Kronen er formet i småbladet buksbom (*Buxus sempervirens* 'Arborescens') og med røde sommerblomster, bl.a. pelargonier. Hækkene vil blive holdt i varierende højde, til en skrånende flade fra 1,30 meters højde nærmest Pile Alle til 3 meter i bagkanten mod Frederiksberg Slot.

Labyrinten blev påbegyndt i december 1992 og indviet juni 1993, den er udført af Frederiksberg Kommunes gartnerafdeling.

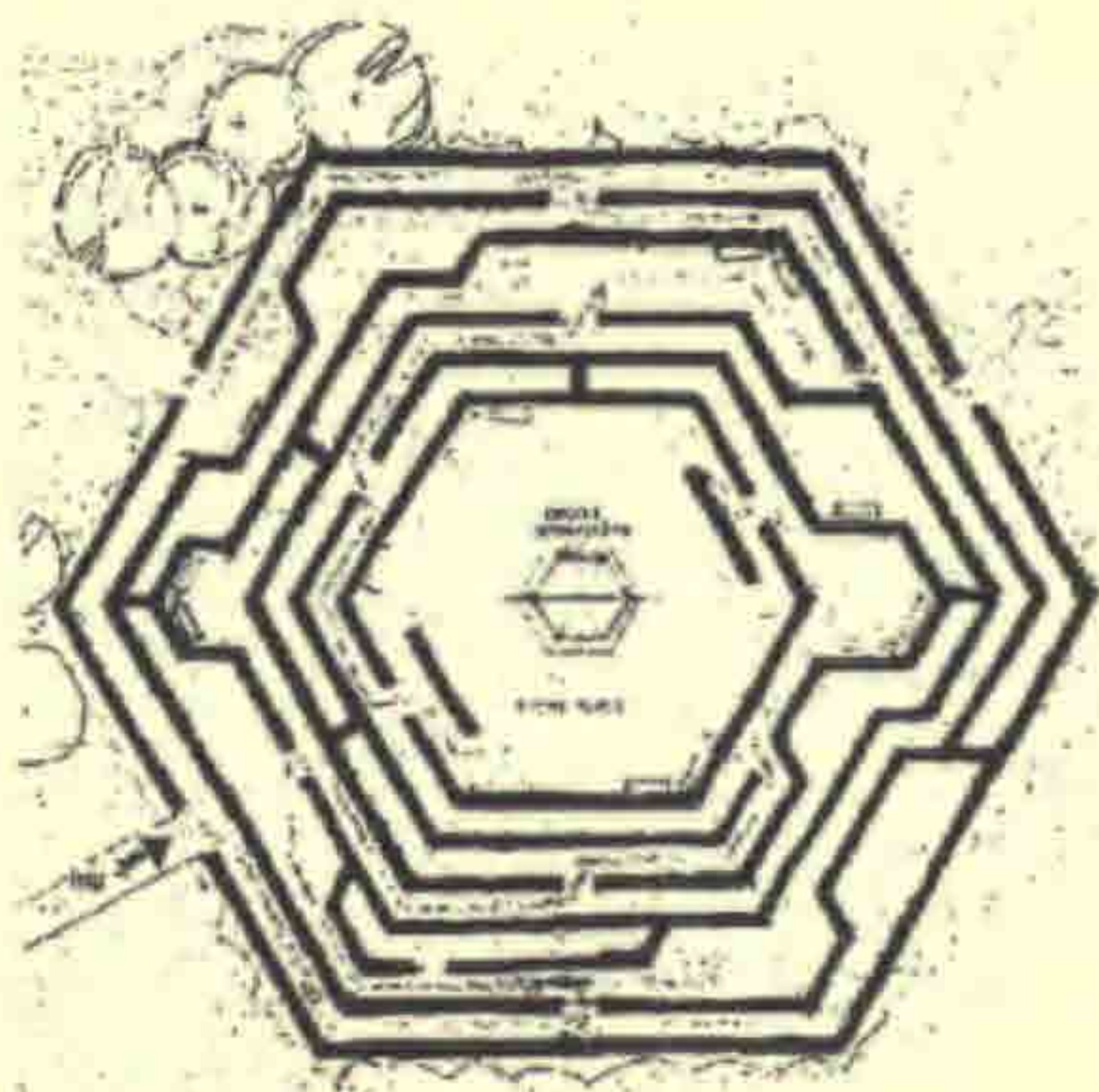
Slagelse Lystanlæg

Fra Frederiksberg til Slagelse Lystanlæg nær bymidten. Her er en cirkelrund labyrint plantet maj 93, diameter 32 meter. Hækkene består af 1700 alm. bøgeplanter. Ganglængden er ialt 300 meter. I centrum er plantet en frynseeg. Labyrinten er udført af Slagelse Kommunes parksektion og blev indviet juli 93. Idemand stadsgartner Jeremy Dean, konstruktør Morten Suhr. (Fig. 5).

Rågeleje

Det sidste nye skud på stammen finder vi ved Rågeleje. Her har "Nordsjællands Sommerpark" blandt sine forlystelser, som er fordelt over 60 tdr. land, anlagt en hækkelabyrint.

6. Nordsjællands Sommerpark, Rågeleje. Grundplan, Lars Borgen.

Plantningen blev påbegyndt efteråret 93 og fortsatte foråret 94, idet parken åbnede 28.5.94. Labyrinten består af avnbøghække og er formet som en sekskant, hver side med en længde på 25 meter. Gangene måler fra hækmitte til hækmitte 2 meter. Hver side af en indre, også sekskantet plads måler 11 m. (Fig. 6).

Labyrintens mønster, som ligner en snekrystal, er tegnet af landskabsarkitekt Lars Borgen, Søften ved Århus. Planlagt, men ikke udført, er en minilabyrint anbragt ved indgangen, brugbar som "nøgle" til den store labyrint.

7. Hegnsgården, Hundige: Hvide fliser i græs. Fot. maj 1993, J. Thordrup.

Hundige

Tilføjes skal et haveanlæg med en labyrint udført af hvide fliser lagt i græsset. Vi finder den i det indre af boligkomplekset Hegnsgården i Hundige, SV. f. København (fig. 7). Diameter er 13,65 meter, og gangene er 45 cm brede. De 4 steder, hvor gangene vender, er anbragt en granitskulptur, som børnene gerne må kravle på.

Idé og udførelse: Arkitekt- og kunstnergruppen Arabesk, Østerbro.

Labyrinten blev indviet 1.5.93 ved Hegnsgårdens 10 års jubilæum.

Det er, hvad der findes af labyrint-anlæg i danske haver og parker i dag. I de forgangne århundreder har der eksisteret et betydeligt større antal.

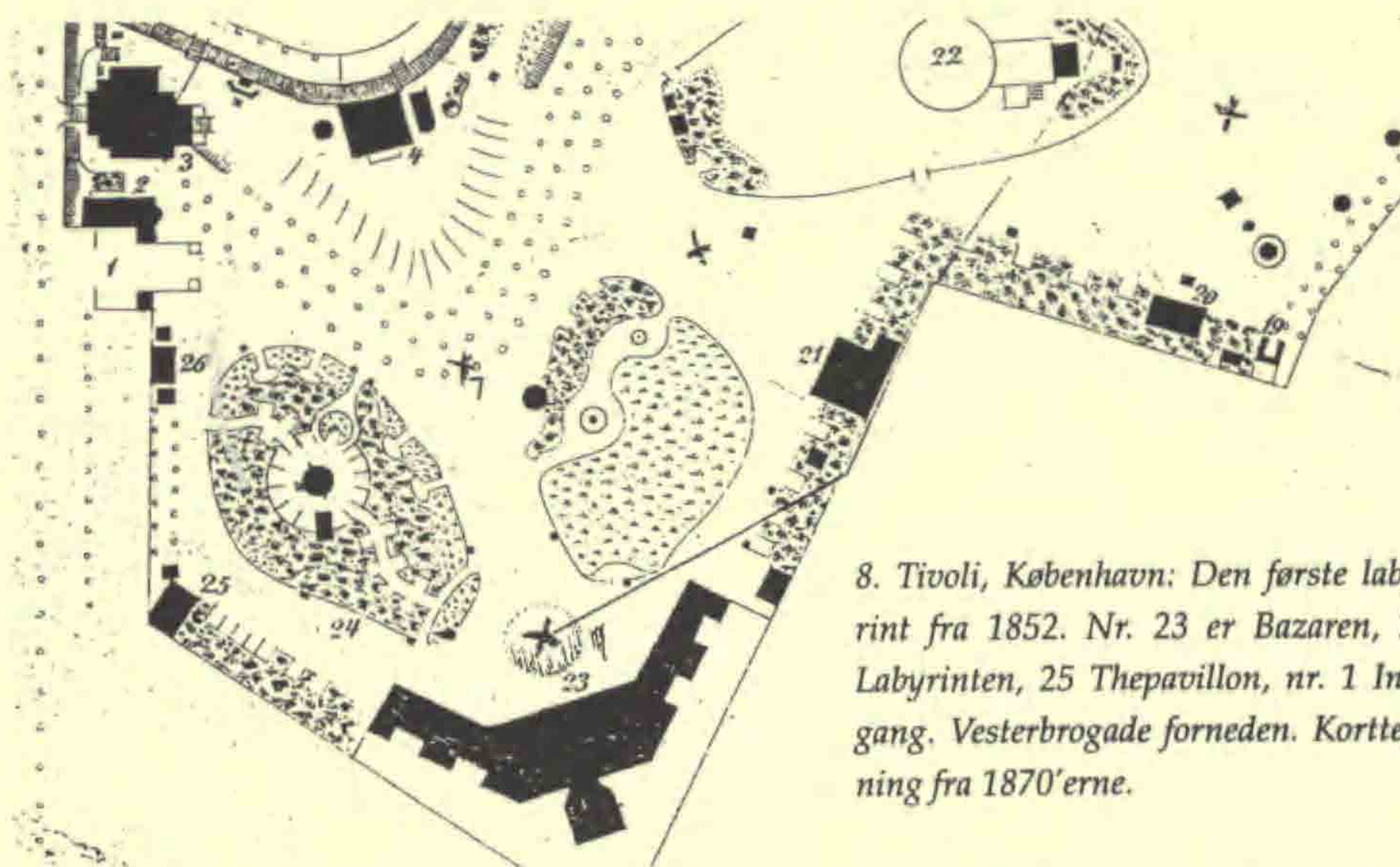
Ikke længere eksisterende labyrinter

Tivoli

Vi begynder gennemgangen af de ikke længere eksisterende i København, nemlig i vort kære Tivoli, som har haft hele to labyrinter: En fra 1852, som kun stod få år, og en anden som blev indviet 1877 og eksisterede til 1905.

Den ældste labyrint lå umiddelbart bag senere restaurant Wivex, altså:

8. Tivoli, København: Den første labyrint fra 1852. Nr. 23 er Bazaren, 24 Labyrinten, 25 Thepavillon, nr. 1 Indgang. Vesterbrogade forneden. Korttegning fra 1870'erne.

Ind ad hovedindgangen på Vesterbrogade og straks ind til højre. Den blev som nævnt anlagt i 1852, men "kan ikke svare Regning, da den trods store Bekostninger ikke kan vokse tæt. Det bestemmes da 22. Feb. 1854 at opføre en Restaurations Pavillon på denne Plads. Den var plantet af Teatermaler C. F. Christensen."

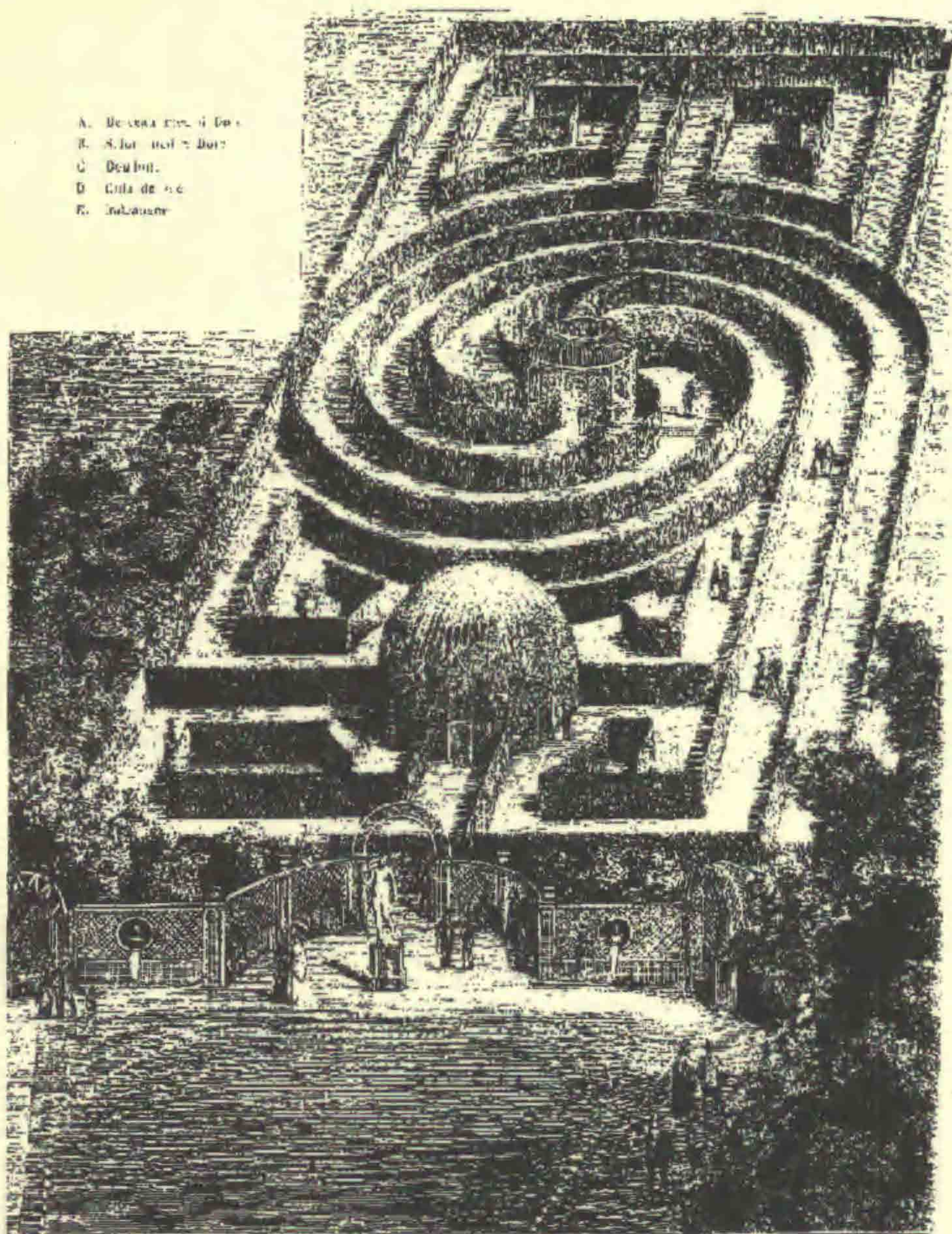
Anlægget (fig. 8) benævnes en labyrint, men kan nok højst kaldes labyrintisk. Det målte ca. 44 x 72 meter.

Om labyrint nr. 2 hedder det: "1874 20. Marts vedtoges det at anlægge en ny Labyrint efter Tegning af Dir. Bernh. Olsen. Den aabnes første Gang 15. Aug. 1877 og illumineres med Gas. Omkostningerne ved Anlægget var 946 Rd. 5 Sk.. Det var Gartner Emil Qvist (død i Svendborg 1927), der plantede denne Labyrint. Den blev nedlagt 1905, dels fordi Beplantningen ikke kunne trives, dels fordi man var forberedt paa, at den nye Bernstorffsgade skulde anlægges hen over den." 5)

Labyrinten målte 35 x 67 meter. En tragtformet forplads var 42 m lang. Bernhard Olsen, direktør 1868 - 1885, "paabegyndte Anlægget af en ny Labyrint bag Basarbygningen, og da Ælmehækkene efter nogle Aars Forløb var fuldvoksne, aabnedes paa Tivolis Fødselsdag i 1877 dette Haveanlæg for Publikum. Det var en vellykket Efterligning af den gamle Labyrint i Chantilly." 6). (Fig. 9).

Labyrinten blev som nævnt sløjft, da Bernstorffsgade blev flyttet. Gaden lå oprindelig, hvor banegraven nu findes. Da det nye og nuværende forløb af Bernstorffsgade var udstukket, kom labyrinten til at ligge midt ude i trafikken! Ja, efter mine målinger må den have rakt et godt stykke ind i Hovedbanegårdens ankomsthal, hvis den havde stået i dag. Jeg vil iøvrigt gerne

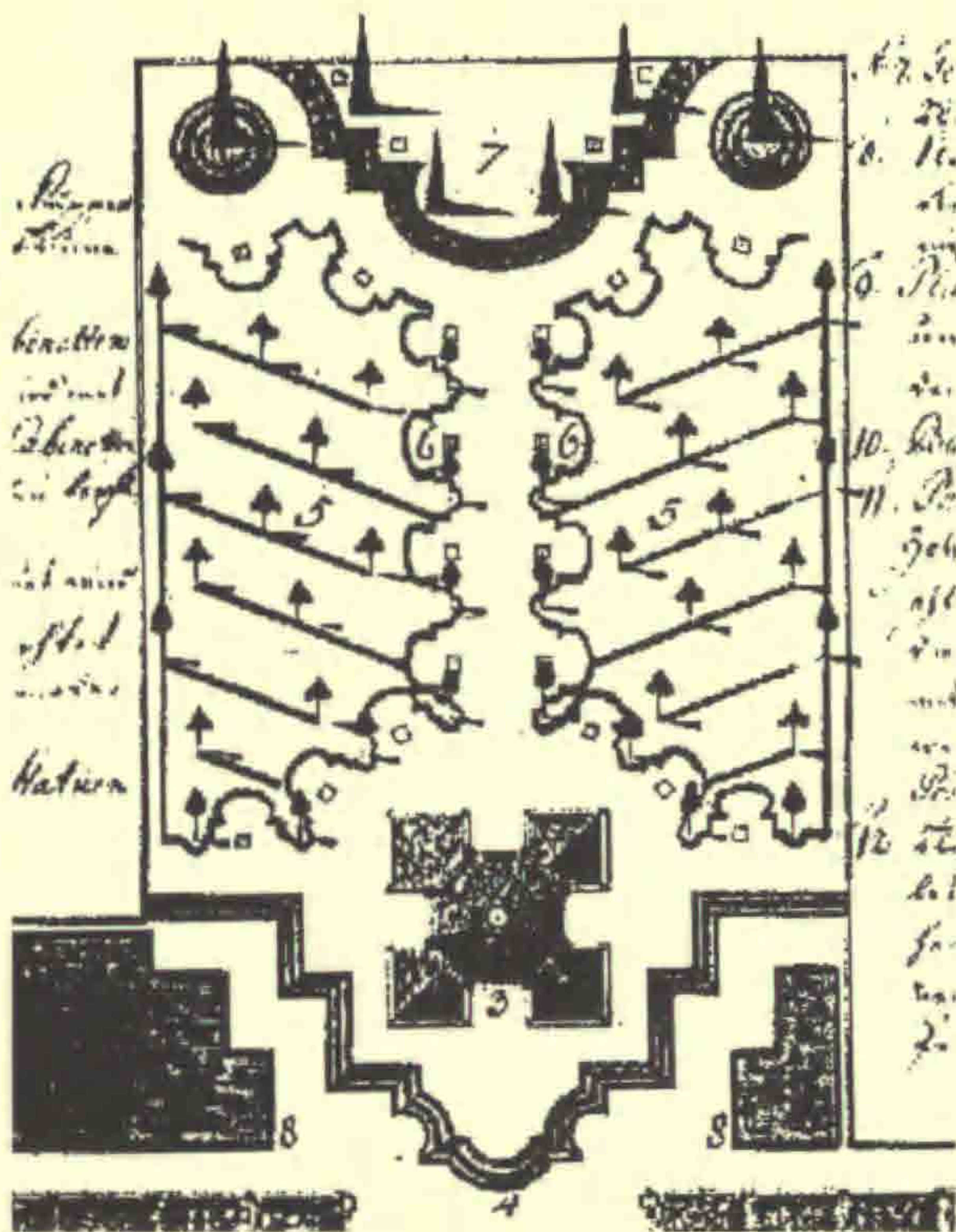

- A. De cetera...
- B. S. for...
- C. De...
- D. Cila de...
- E. Ind...

9. Tivoli, København: Den anden elmehække-labyrint, der eksisterede fra 1877 til 1905. Fugleperspektiv af Labyrinthen i Tivoli. Illustreret Tidende 2.9.1877. Bernhard Olsen.

specielt efterlyse billedmateriale fra de to ovennævnte Tivoli-labyrinter, ude eller inde fra. Både Tivoli museet og jeg vil glæde os meget, hvis vi må se og kopiere Deres billede(r).

10. Prinsens Palæ: Plan til have bag Kronprinsens Palais af J.C. Krieger ca. 1728. Mod Frederiksholms Kanal nedad, mod V. Voldgade øverst.

Prinsens Palæ

Ikke langt fra Tivoli ligger Prinsens Palæ, hvor Nationalmuseet i dag har til huse. Her, bagest i palæhaven, længst væk fra Frederiksholms Kanal, fandtes en hækkelabyrint, der egentlig var todelt. Den var indrettet på hver side af midtergangen bag buede hække (fig. 10). Ingen vil vel kalde dens mønster indviklet.

På Kriegers plan hedder det ved nr. 5: "Beplantning indrettet som en labyrint, i hvilken der er plantet hække med høje kirsebær- eller pæretræer".

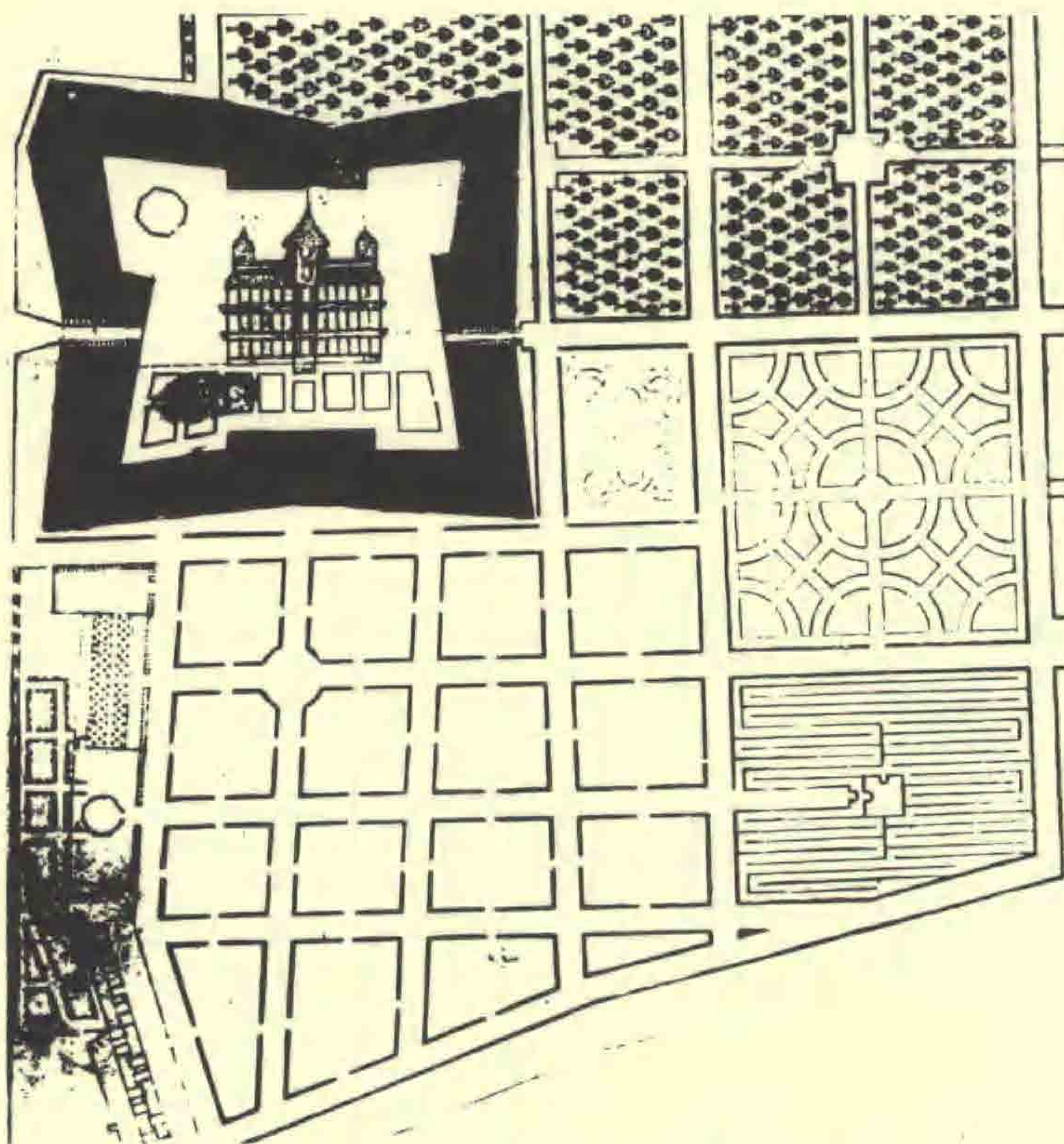
Labyrinten målte ca. 18 x 19,5 meter. Haven var stort set færdig i 1730. Labyrinten forsvandt sandsynligvis ved opførelsen af Staldgården, der blev bygget på en del af området i 1770'erne. 7)

Prinsens Palæ er bygget 1743-44. "Prinsen", der er tale om, er prins Carl af Hessen, der i 1766 blev gift med Christian 7's søster, prinsesse Louise.

Amalienborg

Fra Prinsens Palæ til Amalienborg. Fra omkring 1725, da Amalienborg Have blev nyanlagt, stammer en plan fra J.C.Kriegers hånd 8). Den viser en labyrint, der målte ca. 43 x 80 m. Den er identisk med den nordøstre labyrint på Kriegers plan fra Fredensborg (fig. 12). Labyrinten ville i dag have ligget i

11. Rosenborg, Kongens Have, formentlig fra ca. 1663. Den lidt skæve plan er forårsaget af Gothersgades anlægelse. Øverste busket Vildnisset, mellemste Krumspringet og forinden labyrinten. Hakon Lund 1977, *De kongelige lysthaver* s. 27.

Dronningens residens. Det er dog uklart, om den nogensinde blev udført. I hvert fald måtte den vige pladsen omkring 25 år senere for Frederiksstaden.

Rosenborg

Den sidste labyrint vi kan nævne fra København lå ved Rosenborg, i Kongens Have. Labyrinten blev anlagt i 1663, efter at den gamle stadsgrav var fyldt op, og Gothersgade udstukket. Labyrinten blev føjet til det oprindelige anlæg umiddelbart syd for "Krumspringet". Den målte ca. 50 x 90 m og var sandsynligvis af buksbom. I gangene var der strøet garverbark.

I midten var bygget et ottekantet lysthus. Lysthuset blev revet ned i 1735, men om labyrinten eksisterede så længe er uklart. 9).

Både "Krumspringet" og det nord for liggende "Vildnis" (fig. 11) er fejlagtigt blevet opfattet som labyrinter, bl.a. hos Bering Liisberg 10, 11). Det omtales først, hvad der ikke må mangle i en kongelig have på den tid, i 1600-tallet: Ridebane, Vandbassiner, Statuer, Løngange o.s.v. Derefter hedder det: "Af alle disse Mærkeligheder har intet gjort et saa stærkt Indtryk paa den nordiske Fantasi som Labyrinten. Den fik ikke mindre end tre Betegnelser foruden det rent tyske Ord "Irrgang", nemlig "Krumspringet",

hvor der tænkes på Gangenes stadig brudte Retning, "Trøjborgen" 12) d.e. det Sted, hvor man kunne gemme sig, og "Vildnisset", det sted hvor man kunne fare vild. "Endnu saa sent som under Frederik V er Labyrinten en Mærkelighed, - da kaldes den "det snurrige Anlæg i Rosenborg Have"".

Godt nok virker "Krumspringet" labyrintisk, men en labyrint var hverken "Krumspringet" eller "Vildnisset".

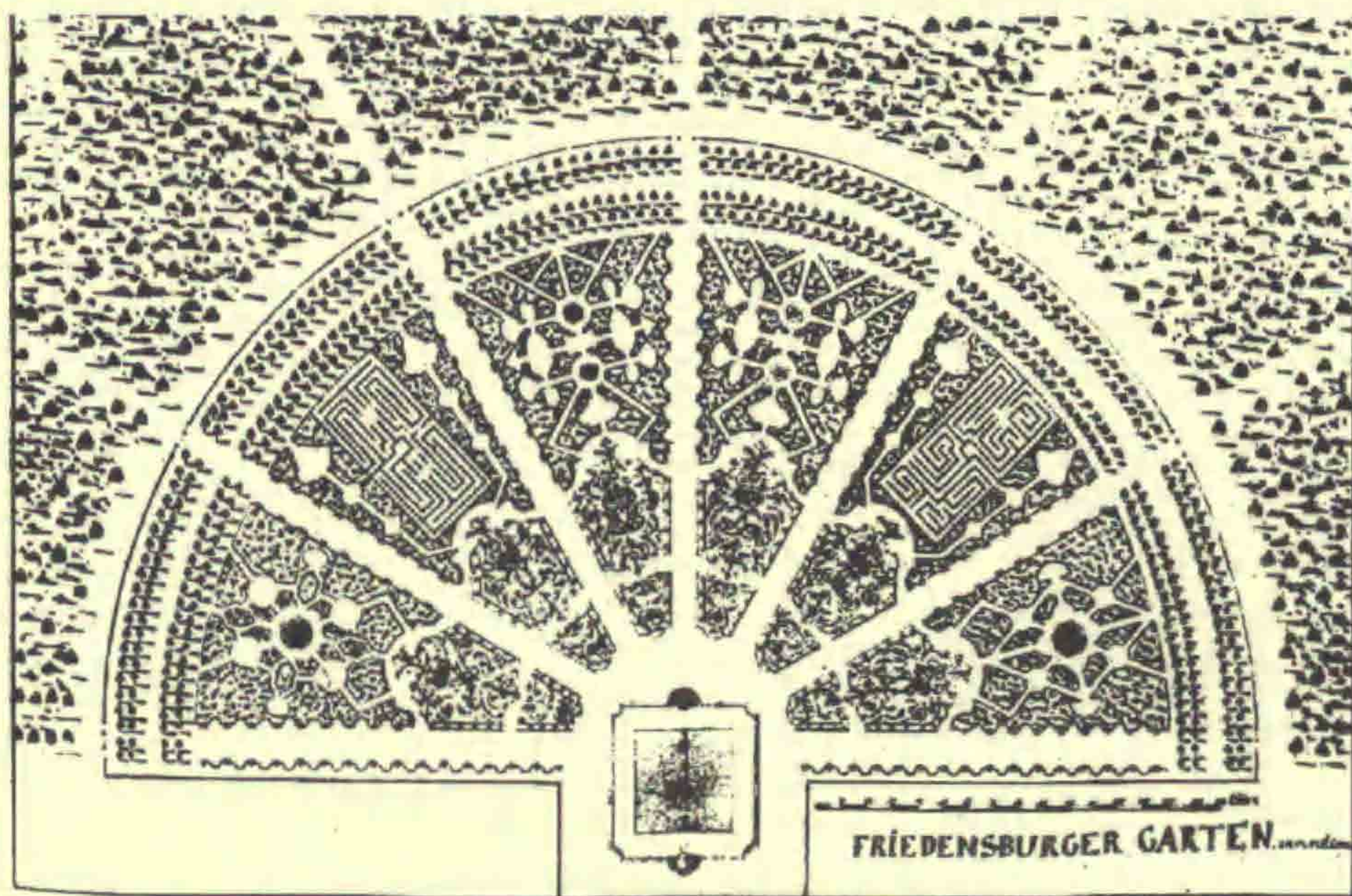
Hirschholm

Fra København videre rundt på Sjælland. Først til Hørsholm, dengang Hirschholm.

Hirschholm Slot på Slotsholmen stod fra 1728-39 til det blev revet ned 1810-12. Labyrinten var cirkelrund og fandtes på Æbleholmen eller Haveøen ved siden af et teater, på samme måde som på Amalienborg-plannen. Labyrinten målte omkring 40 m i diameter. Den forfaldt i 1780'erne, og barokhaven måtte lide den tort at blive forvandlet til planteskole. 13)

Fredensborg

Videre i det nordsjællandske til Fredensborg. Vi har kun spredte spor af labyrinter i Fredensborg Slotspark, men alligevel er der herfra ret bemærkelsesværdige ting at nævne.

12. Fredensborg Slotshave, projekt til parterre og busketpartiet. Tegning af J.C. Krieger fra o. 1720. Det kgl. Bibliotek, Frederik V's Atlas, bd. 37, 21.

J.C. Kriegers interessante projekt fra Slotshaven fra o. 1720 (fig. 12) fortjener at blive gengivet, selv om de to viste labyrinter sandsynligvis aldrig er blevet udført. Og de øvrige fire lagkage-snitser ser meget labyrintiske ud. Der havde været noget at fare vild i!

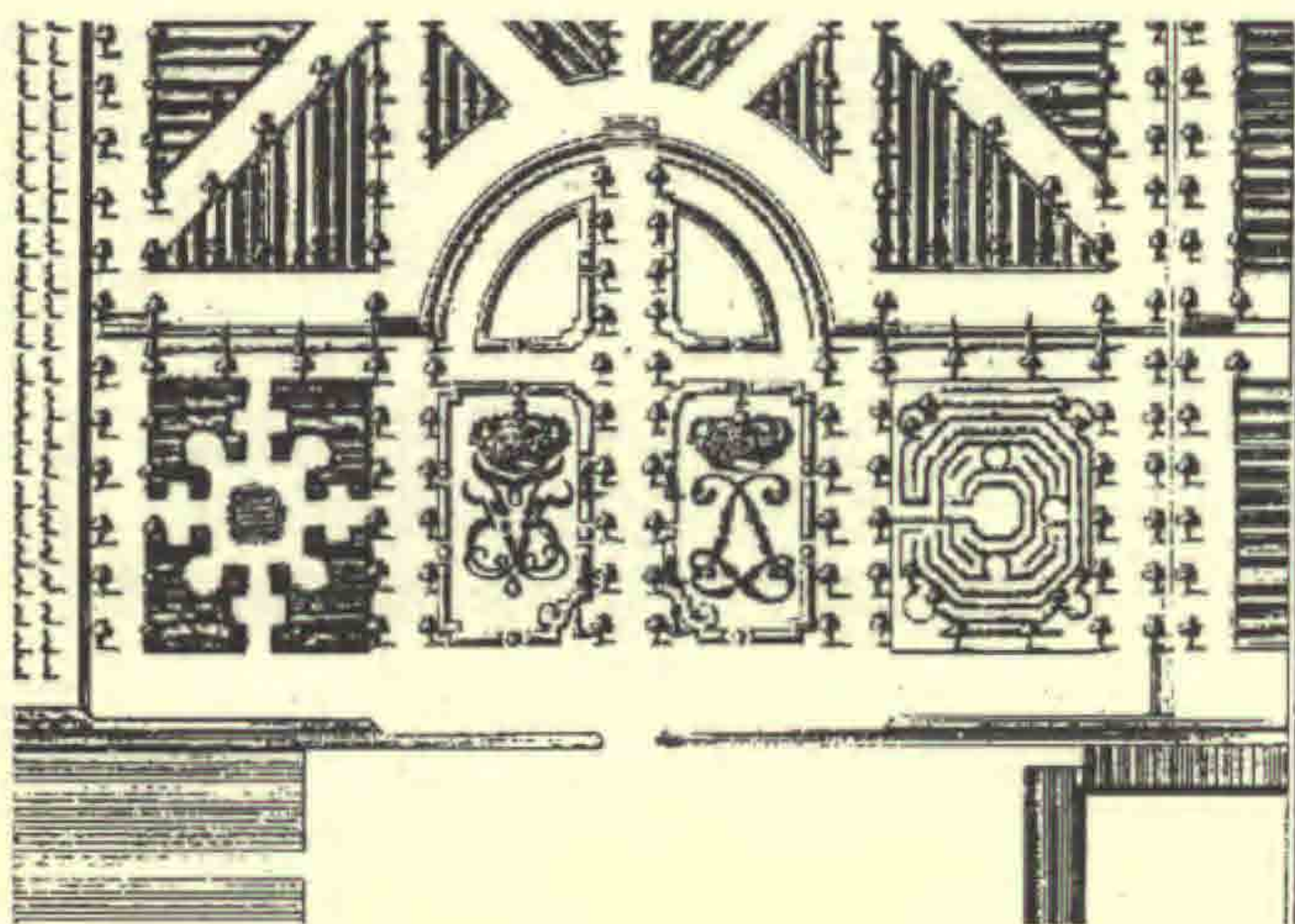
Er de to labyrinter aldrig blevet til noget, så har parken dog rummet en labyrint, nemlig på den såkaldte Hidseplads i parkens nordvest-hjørne. Hidsebakken blev anlagt først i 1700-tallet, og C.C.L. Hirschfeld bemærker under sit besøg på Fredensborg denne labyrint. Han nævner denne "Irrgarten" hele fire gange. 14) Annie Christensen skriver: "Hirschfeld bemærkede kun en labyrint på Hidsepladsen med et grønt lysthus på en høj i midten, altså har et buskværk præget arealet" 15).

Vi skal også have en historie med. Følgende fortælles om kong Frederik 5., der en dag behagede at spadsere en tur i labyrinten (hvor denne labyrint så ellers lå). Men desværre kunne kongen ikke finde rigtigt gennem gangene. Det blev han sur over, hvorefter han resolut trak sin sabel og huggede sig vej ud. - Og derefter blev labyrinten nedlagt. 16).

Som det sidste fra Fredensborg skal nævnes den nuværende *Sneglehøj*, der tidligere kaldtes Dronningebakken. Den ligger ud til Skipperallen og er således opbygget, at gangene på højen mærkværdigvis ikke løber i ægte spiralform, men gangene pendler frem og tilbage som i en labyrint af trojaborg-typen (om denne type senere). Sneglehøjen er anlagt i 1700-tallet.

Sorø

Fra Nordsjælland til Midtsjælland, til Sorø Akademis have. Den gamle klosterhave blev i forbindelse med de store byggerier i 1740'erne "shinet op" til barokhave (fig. 13).

13. Sorø Akademihave: Fra barokhaven 4 busketter: To med kongens og dronningens initialer (Frederik 5. og Louise), til højre derfor en labyrint og til venstre en springvandsdam. Fra *Thuras Vitruvius*, 1749, tab.92. Nord er til højre.

Om haven hedder det: "Stadig mere trafik kom ind ad porten fra Kongebroen. Der var en vis mening i at give gæsterne en særlig velkomst, når de kom direkte ind på Store Plads". Forrest i barokhaven var 4 busketter: To med kongens og dronningens initialer i buksbomparterre, t.h. derfor en labyrint og t.v. en springvandsdam. 17)

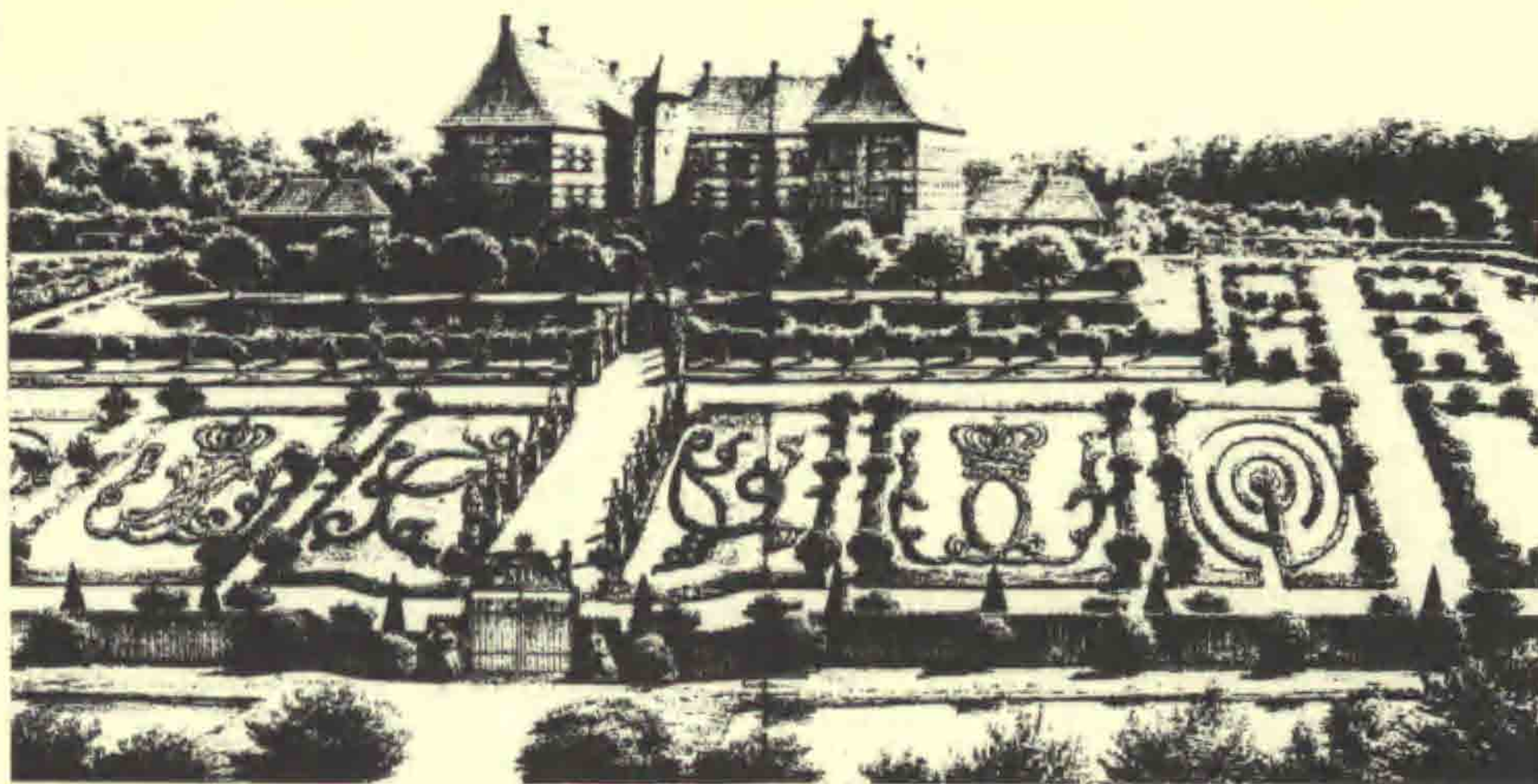
Omkring 1864 blev barokanlægget, bortset fra alléerne, omlagt i engelsk havestil.

Labyrinten målte ca. 21 x 26 meter. Den må have ligget, hvor den nordligste fløj af de nye elevboliger i dag findes. 18)

Vemmetofte

Fra det midtsjællandske til den sydsjællandske, til Vemmetofte øst for Fakse. På Vemmetofte Slot opholdt søskendeparret prins Carl og prinsesse Sofie Hedevig sig i første del af 1700-årene. Som billedteksten til fig. 14 (med to labyrinter) siger: "Vemmetofte Slot og Have i Prinds Carls og Prindsesse Sophie Hedevigs tid", d.v.s. i 1720'erne. Om den nye lysthave, som blev anlagt til søskendeparret netop i disse år, skriver Brasch: "Her fremstod med Aarene det mest fuldendte Anlæg i Datidens Smag, hvis Hovedparti bestod af Prindsens og Prindsessens Navnechiffre med Kongelige Kroner over, der vare udførte i en stor Maalestok og omgivne paa den ene Side med et Parti af smukt slyngede Arabesker, og på den anden af Labyrinther, der endte i Lysthuse." 19)

Prins Carl døde 1729, prinsesse Sofie Hedevig i 1735.

14. Vemmetofte Slot og Have "i Prinds Carls og Prindsesse Sophie Hedevigs Tid".

Chr. H. Brasch: *Vemmetoftes Historie*, 2. del 1860.

Haven blev lagt om i engelsk stil o. 1862, og f. eks. på et maleri fra 1882 er der intet tilbage af barokhaven.

Og dog bliver der to løse ender tilbage, når vi snakker labyrinter på Vemmetofte. Det ene: Fandtes den ovenfor nævnte 1700-tals labyrint alligevel så sent som i 1920?

Jeg læser i en "kulturhistorisk roman" 20) fra 1920 en fodnote: "Endnu findes denne Labyrint som den sidste Rest af det gamle Anlæg, der havde sirlige Blomsterbede, dannede som Prinsens og Prinsessens Navnecifre med Kroner over".

Egentlig havde vel denne fodnote været overflødig, hvis labyrinten forlængst var væk, da romanen blev skrevet.

Foreligger der en misforståelse? Eller fandtes labyrinten alligevel i 1920?

Det andet er et gammelt, i dag eksisterende buksbom-anlæg, i daglig tale (fejlagtigt) kaldet "Labyrinten". Det findes lige vest for voldgraven, ligner i form et stort langstrakt E og består af 3 kraftige og brede buksbomhække med en højde på op til 3 meter. Stammerne er ret tykke. Rækkernes længde er i dag, lidt afkortet, ca. 13 meter. Ingen kender alder eller formål. 21) Og tre rækker hække er jo ikke nok til at danne en labyrint. Er det dog rester af en sådan?

Risbyholm

Fra Vemmetofte nordpå til Risbyholm, tidligere Benzonseje (til 1916), midtvejs mellem Roskilde og Køge.

I Risbyholms have fandtes i 1700-tallet en labyrint. I Poul Nørlunds bog "Trelleborg" finder vi i Gunnar Knudsens registrering af Trelleborg- og Troj(a)borg-navne (ofte navne på labyrinter) side 206 følgende: 12) "Trojborg, labyrint, Ørsted Sogn, Ramsø Herred. Om den i 1718 oprettede herregård Benzonseje hedder det 1777: Ved denne Gaard er et med Hessel og Træer indhegnet Sted, Trojborg kaldet, med Irrgange og Fiskeparker". Gunnar Knudsen henviser til Nikolay Jonge: "Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse" 1777 s. 121.

Det hedder i en avisartikel om Risbyholm ca. 1920: "Gaardens Have dannes for en Del af en Lund med Fiskeparker, der før hed Trøjborg". Der tales også om "en 12 Tdr. Land Skov med Trøjborgparken Øst for" og om "Trøjborgdammen i Skoven."

Min efterforskning tyder på, at kendskabet til stednavnet i dag synes at være gået tabt.

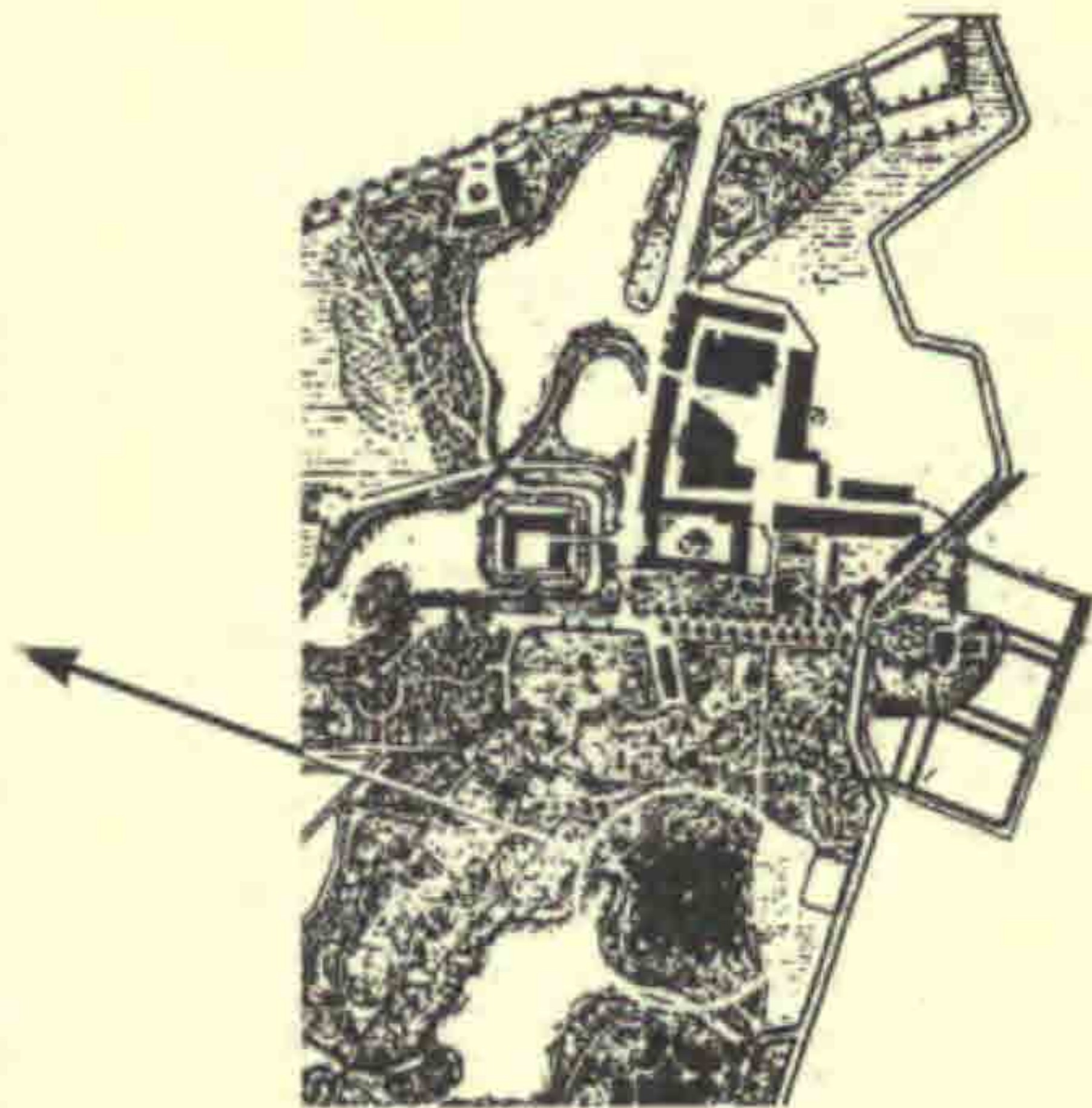
Krenkerup

Vi skal ned på Lolland til Krenkerup nær Sakskøbing. Godset kaldtes fra 1815 til 1938 Hardenberg.

15a. Krenkerup ved Saksøbing: Labyrinten i Slotshaven. Foto efter håndtegnet plan fra o. 1925. Fot. J. Thordrup.

15b. Krenkerup (fra 1815 til 1938 Hardenberg) slotshave. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 1926 s. 35, kort fra 1877.

En meget stor og flot labyrint, muligvis i buksbom, som blev plantet i efteråret 1877, eksisterede i Krenkerup slotshave indtil 1925, måske 1926 (fig. 15a), 22). Labyrinten ser ud til at have målt hele 68,5 x 68,5 meter. Det er efter haveplanen at dømme et areal mindst lige så stort som selve slottet plus de omgivende voldgrave til sammen (Fig. 15b).

Om selve labyrintens mønster er at bemærke, at det rummer meget få og overskuelige blindgange. Og når man er nået ind til målet i midten, har man været igennem alle gangene (undtagen de få blindgange).

Glorup

Fra Lolland skal vi til Fyns land, til herregården Glorup mellem Nyborg og Svendborg.

L.M. Wedel beskriver i sin "Indenlandske Rejse" 1803 Glorups herregårdshave med "rislende Bække, Forhøjninger, Sneglegange og en Labyrint". 23)

Desværre foreligger ikke nærmere om labyrinten.

Serridslevgaard

Fra Fyn til Jylland til de to sidste forhenværende danske labyrinter. Først til Serridslevgaard nær Horsens. Det hedder bl.a. om denne jyske herregårdshave: "Det nederste af dette Parti indeholder en snegleformet Irrgang eller Labyrinth, hvis Sneglegange ere beplantede med adskillige fremmede Americanske Træsorter, med Syrener, Jasminer, o.s.v. I Midten heraf findes et Lysthuus af 8te højstammede Linde samt Bænker i en Rundeel. Kanten af

Partiet er ligesom ved den nordre Side indfattet med krumme Gange, som ere beplantede med Hække af Hessel, Elle og Eske..." 24).

De omtalte busketter er desværre ret utydeligt markeret på et matrikelkort fra 1789, så det er svært at se, hvor labyrintisk anlægget har været.

Det var iøvrigt, som Ellen Andersen 25) nævner det, "selveste professor Hirschfeld fra Kiel, forfatter til Theorie der Gartenkunst, som i 1772 har givet anvisning på, hvordan Serridslevgårds have skulle anlægges efter de mest moderne principper".

Slesvig

Til sidst Slesvig by i det gamle Danmark. Thura bringer i sin "Vitruvius" en "General Grundtegning af det von der Nattiske Pallast i Schlesvig" by.

På tegningen af palæhaven vises en labyrint af et noget usædvanligt mønster. Indgangen er formentlig i midten af venstre side. Målene var ca. 29 x 46 meter. Omtalte Nattiske Palæ lå lige syd for Gottorp Slot. Palæet blev bygget af grev von Dernath mellem 1707 og 1712.

Grev Gerhard hed oprindeligt von der Natte. Navnet forvandlede sig til von der Nath og sluttelig til von Dernath. Greven levede fra 1668 til 1740.

Palæet brændte i 1868. På området ligger i dag Overlandsretsbygningen, en stor murstenskolos fra 1870'erne, i folkemunde kaldet "Den røde Elefant". 26)

Så nåede vi til vejs ende med vor gennemgang af hækkelabyrinter i Danmark. I tabellerne 1 og 2 bringes de ovenfor nævnte i samlet opstilling.

Tabel 1. Fortegnelse over eksisterende hækkelabyrinter i Danmark

Egeskov, avnbøg, 1733
Egeskov, bambus, 1990
Egeskov, taks, 1993
Egeskov, lærk, 1991
Pile Alle, Frederiksberg, bøg, 1993
Slagelse, bøg, 1993
Rågeleje, avnbøg, 1994

Tabel 2. Fortegnelse over ikke længere eksisterende hækkelabyrinter i Danmark

Rosenborg, Kongens Have, 1663
Slesvig by, von Dernaths Palæ, o. 1710
Fredensborg Slotshave, 1720'erne

Glorup, Østfyn, 1700-tallet
 Vemmetofte, Sydsjælland, 1720'erne
 Amalienborg Have, o. 1725
 Prinsens Palæ, København, 1730
 Hirschholm Slot, 1730'erne
 Sorø Akademihave, 1740'erne
 Risbyholm (Benzonseje), o. 1777
 Serridslevgaard v. Horsens o. 1789
 Tivoli, 1852
 Tivoli, elm, 1877-1905
 Krenkerup (Hardenberg) ved Saksøbing, 1877-1925
 Egeskov, gran, indtil 1900

Hækkelabyrinter i Udlandet

Hvad finder vi af hækkelabyrinter i udlandet? Går vi først til "labyrinternes hovedland", Storbritannien, så kan det ikke undre labyrintkyndige, at vi dér finder ikke færre end 43 hækkelabyrinter (deriblandt mange moderne). For en komplet fortegnelse over dem må henvises til "The British Maze Guide" af Adrian Fisher og Jeff Seward, 1991.

I Irland findes 3 hækkelabyrinter.

I Holland kan registreres hele 13 hækkelabyrinter. (Tabel 3)

Går vi endelig til vort sydlige naboland, vil der af listen over eksisterende labyrinter i Tyskland (i forskellige materialer), (tabel 4) fremgå 10 hækkelabyrinter. En af de kendteste er nok Herrenhausen-labyrinten (fig. 16).

Tabel 3. Eksisterende hækkelabyrinter i Holland

1. Weldam i Goor, Overijssel. 1885, *Thuja occidentalis*
2. Ruurlo nær Zutphen, Gelderland. 1890, bøg, fornyet 1975
3. Sypesteijn i Nieuw-Loosdrecht, Utrecht. 1901, avnbøg
4. De Braak i Paterswolde, Drente. 1900 og 1986, avnbøg
5. Staverden i Staverden, Gelderland. 1907
6. Forlystelsesparken Koningin Julianatoren, Apeldoorn, Gelderland. 1910
7. Menkemaborg, Uithuizen, Groningen. 1921
8. Het Oude Loo, Apeldoorn, Gelderland. 1925, bøg.
9. Plaswijckpark, Rotterdam, Zuid-Holland. Ca. 1920 og nyplantet.
10. Nijenrode, Breukelen, Utrecht. 1936, buksbom.
11. Hotel Tjaarde, Oranjewoud, Friesland.
12. Avonturenpark De Elf Provinciën, Hellendorn, Overijssel. 1948, *Thuja plicata*.
13. Amstelpark, Amsterdam, Noord-Holland. 1970
(Oldenburger, C.S., 1988: Doolhoven in Nederland. Groen no. 718: s. 9-15)

Tabel 4. Eksisterende labyrinter i Tyskland

1. Probsteierhagen, NØ. f. Kiel, 1926, hæk.
2. Herrenhausen, Hannover, 1937, hæk.
3. Eilenriede, Hannover, 1. gang nævnt 1642, græstørv.
4. Bünde, Kreisheimatmuseum, Ø. f. Osnabrück, 1940, sten.
5. Heersum, ved Holle, SØ. f. Hildesheim, hæk.
6. Mosigkau, ved Dessau, 20 km N. f. Altjessnitz, hæk.
7. Altjessnitz, N. f. Leipzig, 1732, hæk.
8. Bad Waldliesborn, V. f. Paderborn, 1976, hæk.
9. Verne ved Salzkotten, V. f. Paderborn, 1990, fliser.
10. Steigra, NØ. f. Weimar, græstørv.
11. Graitschen, Ø. f. Weimar, græstørv.
12. Weimar, Schlosspark Belvedere, hæk.
13. Kleinwelka, ved Bautzen, NØ. f. Dresden, 1992, hæk.
14. Kirchhunden, Panoramapark, NØ. f. Olpe, N. f. Siegen.
15. Köln, Dom, kryptnedgang, 1977, fliser.
16. Frankfurt, Zool. Garten, 1960, hæk.
17. Aschaffenburg, Park Schönbusch, hæk.
18. Würzburg, St. Benediktstr. 3, nyere, sten.
19. Münsterschwarzach, Ø. f. Würzburg, brosten.
20. Ralingen, NV. f. Trier, i kirken.
21. Zazenhausen, N. f. Stuttgart, 1992, brosten.
22. Augsburg, Sebastianstr. 24, i klosterhaven.
23. München, Neues Rathaus, Marienplatz, linker Hof, 1909, stenbro.

Opregnet fra nord til syd.

Opstillet i samarbejde med Kurt Krüger, Marburg.

Herrenhausen

Den store barokhave ligger i Hannovers nordvestlige del. "Grosser Garten" i Herrenhausen blev anlagt i 1666 og ændret i 1674. Om labyrinten allerede blev anlagt på det tidspunkt, som en samtidig plan viser, vides ikke. I hvert fald er den nuværende labyrint plantet i 1936-37. Hækkene af avnbøg med en højde på 2,10 meter har en samlet længde på 500 meter. Labyrinten er 8-kantet og har en bredde på 23 meter (fig. 16).

Da jeg i 1993 besøgte labyrinten i Herrenhausen, talte jeg med den stedlige kioskdame. Hun fortalte, at et ældre ægtepar for nylig havde spurgt efter labyrinten, som de gerne ville opleve igen. De kom fra Dresden i Østtyskland og først nu efter "Murens fald" kunne de frit rejse igen. De fortalte, at de for mange år siden, engang i 1930'erne, havde truffet hinanden i labyrinten.

16. Herrenhausen

Og det var gået således for sig, fortalte de: Hun var gået ind i labyrinten, men kunne så åbenbart ikke finde ud igen. I hvert fald havde hun skreget op og ville ud! *Han* var ung soldat, havde hørt skrigene og var modigt og ridderligt trængt ind til hende - og havde reddet hende fra labyrintens farer. (Jeg håber for gartneren, at de skånedes hækkene!).

De havde så forelsket sig i hinanden, havde giftet sig og holdt sammen siden. Nu ville de gerne gense labyrinten, hvor de for så mange år siden havde truffet hinanden. (Se iøvrigt afsnittet om Jungfrudans).

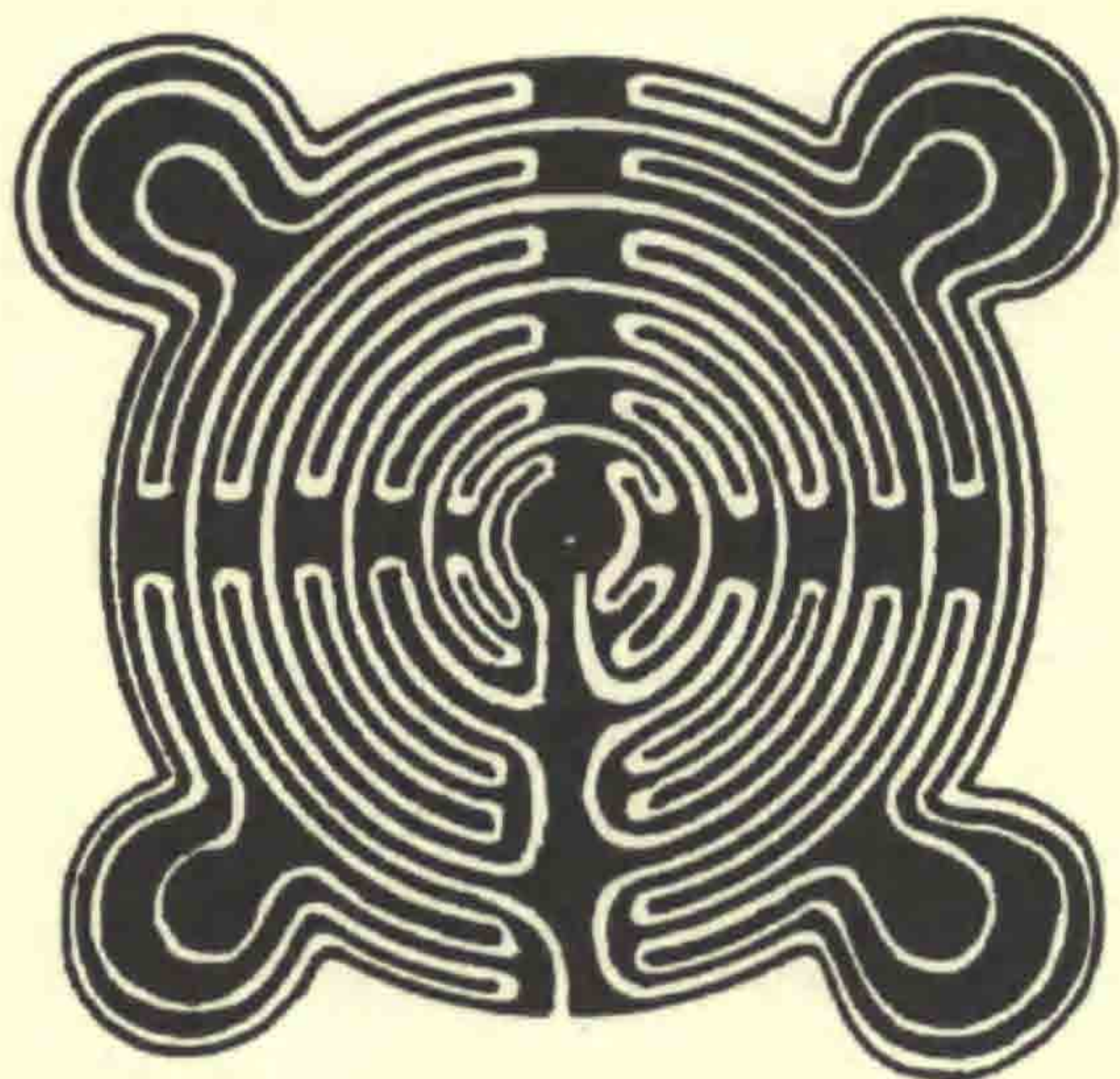
Tørve-labyrinter

For der findes nemlig andre typer, f.eks. de såkaldte tørve-labyrinter. Ved nogle af tørve-labyrinterne går man oven på selve den udskårne græstørv. Ved andre går man i furerne *mellem* græstørven. I enkelte tilfælde er gange forstærket med småsten eller teglsten.

Af tørve-labyrinter har England 8 (tabel 5), hvoraf 3 skal omtales nedenfor. Tyskland har 3 (nr. 3, 10 og 11 i tabel 4) og Danmark ingen.

Den første af de engelske tørve-labyrinter, som skal omtales, ligger i *Hilton*, et lille sted nordvest for Cambridge i Østengland. Labyrinten, som er cirkulær og måler 16,75 m i diam., ligger idyllisk på landsbyens grønning.

17. Saffron Walden: Grundplan tørve-labyrint. Man går på teglsten, der er nedfældet i furerne. Efter Jeff Saward: *The Caerdroia Field Guide*, s. 34.

Man går på den udstukne græstørv. På stensøjlen i midten står bl.a. årstallet 1660, sandsynligvis året for en restaurering.

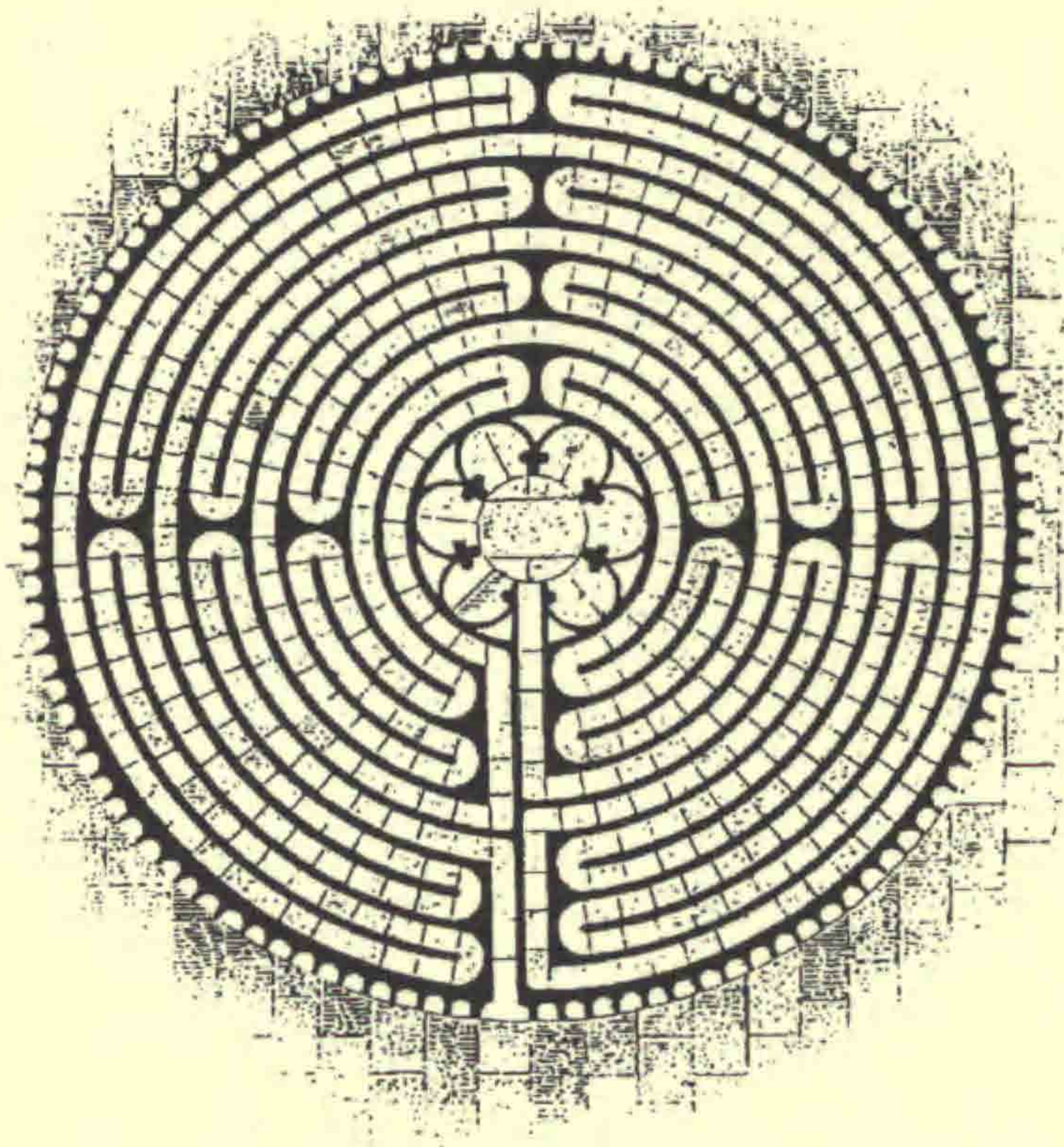
Den anden, *Saffron Walden*, ligger i Essex sydøst for Cambridge. Labyrinten er Englands største tørve-labyrint og ligger på byens fællede. Den kredsformede del har en diameter på 33 meter. Regner man de fire "ører" eller "bastioner" med, kommer man op på 41 m. Stien, med en længde på ca. 1,5 km, er belagt med teglsten og forløber mellem den forhøjede græstørv. Labyrinten nævnes første gang skriftligt i 1699, men meget sandsynligt er den ældre. (Fig. 17).

Ved *Winchester* i Sydengland finder vi den tredje tørve-labyrint, der her skal omtales, kendt som "Miz-Maze". Den ligger på St. Catherine's Hill, på en bakketop lige uden for Winchester, med en fin udsigt over byen. Grundplanen er næsten kvadratisk, 26 m x 27,5 m. Man går i de gravede furer i græstørven. Nævnes første gang i 1710, men må være ældre.

Tabel 5. Eksisterende tørvelabyrinter i Storbritannien

1. Alkborough, South Humberside
2. Dalby, 13 miles nord for York
3. Wing, Leicestershire
4. Somerton, Oxfordshire
5. Hilton, Cambridgeshire
6. Saffron Walden, Essex
7. Winchester, St. Catherine's Hill
8. Breamore, 6 miles syd for Salisbury
(Caerdroia, 1992, s.20-22)

18. Katedralen i Chartres: Labyrinten er lagt i sorte og hvide fliser i kirkegulvet, 1200-tallet. Tegning: Jeff Saward, Caerdroia, 1992, s. 1.

At fare vild eller ej

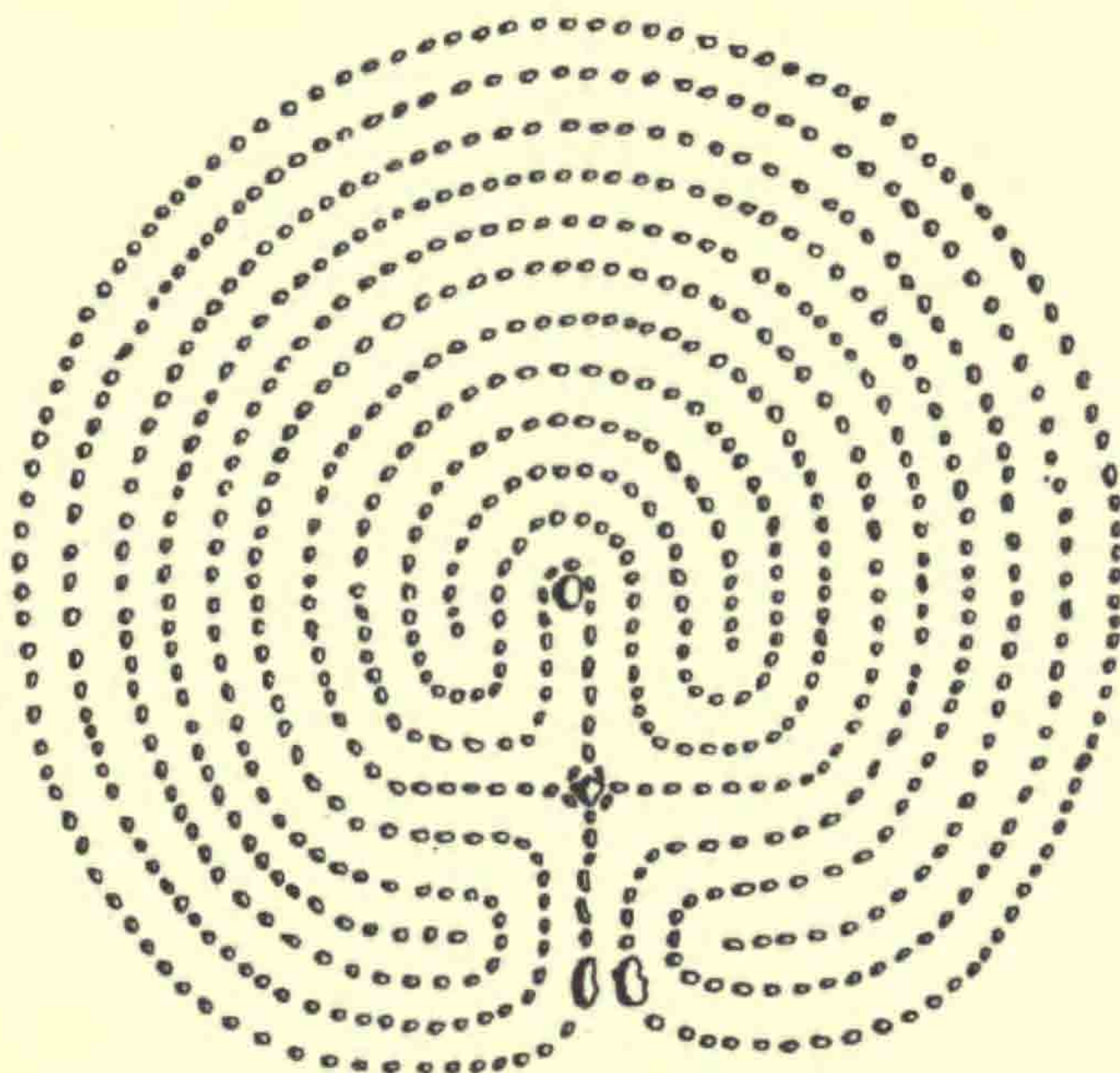
Som man ser af de tre ovennævnte labyrinters grundplaner, findes der kun een vej igennem til målet. Og det er i modsætning til de hækkelabyrinter, som vi så planerne af ovenfor. Alle disse har valgmuligheder i gangforløbet. Der kan altså skelnes mellem to typer: Labyrinter med *een* vej og med *flere* veje.

Inden vi går videre med vor skelnen, skal der vises planskitser af to karakteristiske grundtyper. Hvad udformningen af mønstret angår, er *Chartres*-typen een type og de såkaldte *trojaborge* en anden. Mange grundplaner tager sit udgangspunkt i (er varianter af) disse to.

Førstnævnte type har navn efter den berømte labyrint fra 1200-tallet lagt i fliser i gulvet i katedralen i Chartres, Nordvest-Frankrig (fig. 18). Den anden type, trojaborgene, er ofte lagt i sten i græsset. Det kendteste eksempel er "Trojaborg" ved Visby på Gotland (fig. 19).

Fælles for disse to labyrint-typer er, at når man er nået ind til målet i mid-

19. Trojaborgen, Visby, Gotland: Sten lagt i græsset. Efter Uwe Lemke "Gotland", Urachhaus. Stuttgart, 1970, s. 44.

ten, så har man været gennem alle gangene. Der er ingen blindgange. Man bliver ligesom ført hele vejen ind og ud. Systemet virker harmonisk. Der er eet kontinuerligt gangforløb.

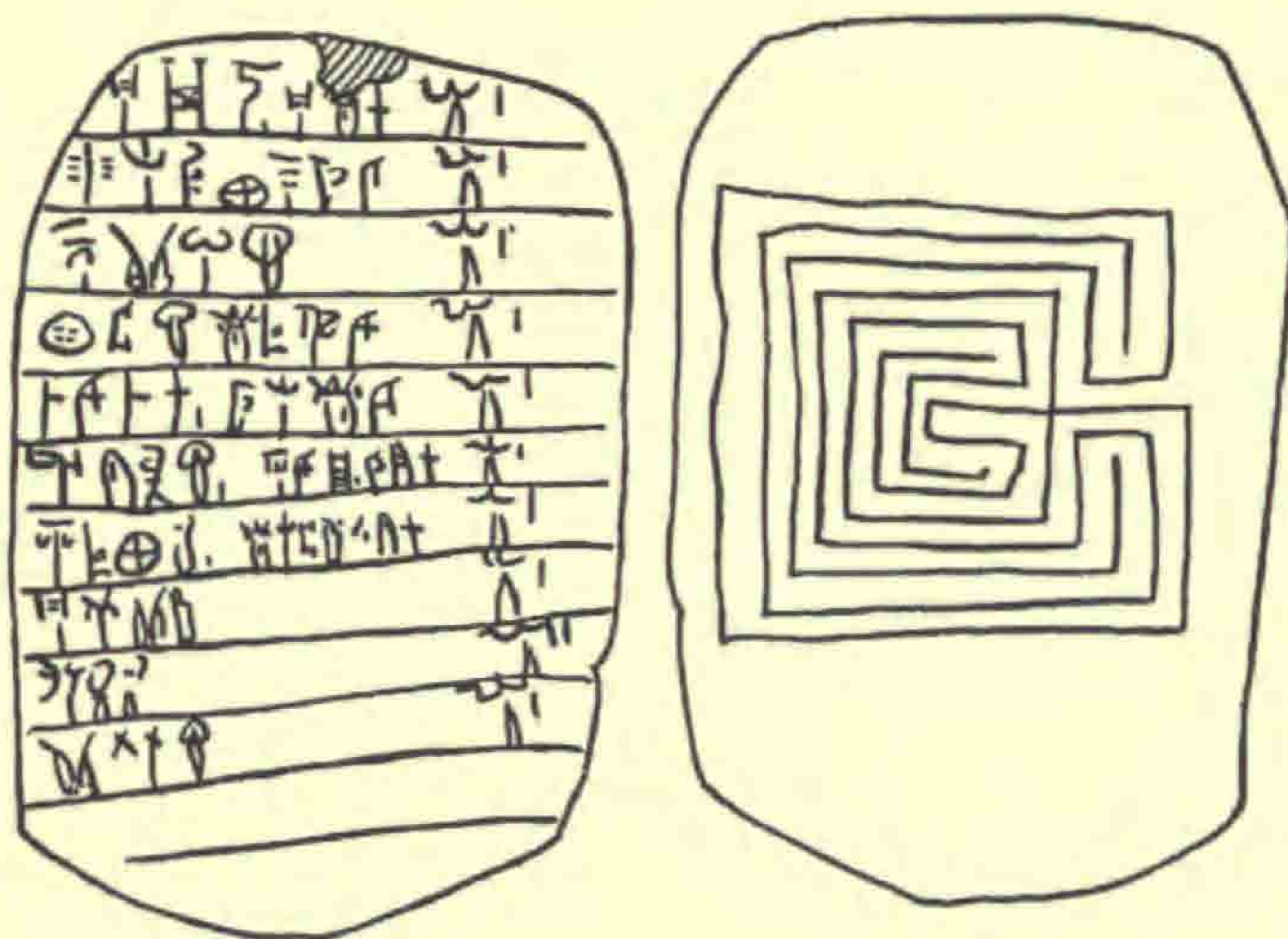
Modsat er det med labyrinter som f.eks. de nævnte hækkelabyrinter, hvor man kunne fare vild, fordi de havde blindgange. Der var hele tiden valgmuligheder. Man stilledes til stadighed overfor afgørelser: Hvor går den rigtige vej til målet nu videre?

Sidstnævnte type, som man kunne gå vild i, kaldes på engelsk en *maze*, på tysk en *Irrgarten* og på hollandsk en *doolhof* (hof = have, doolhoven i flertal, doolen betyder at spadsere planløst, at vandre forkert rundt og rundt). 27) På dansk kan vi sprogligt ikke skelne mellem de to typer (med een eller flere veje). Vi har betegnelserne *irgange* og *irhaver* for den type, hvor man kan fare vild.

Trojaborge

Lad os vende tilbage til trojaborgene, som er bygget op af flere hundrede sten lagt i græsset i et bestemt mønster (fig. 19). F.eks. består labyrinten i

20. Lertavle fra Pylos i Grækenland, omkr. 1200 f.Kr. På den ene side af lertavlen findes en tekst af typen linear B, på den anden side en labyrint. Fra Kraft note 28.

Tulstrup (fig. 23) af 1300 sten. Sandsynligvis går denne type i sin form helt tilbage til bronzealder, for 3-4.000 år siden.

Disse stenlagte labyrinter findes i stort antal i Skandinavien, flest i Sverige, hvor der er registreret over 300 trojaborge, gamle som nyere og komplette som mindre komplette. Nogle blot kendte ved stednavnet. Dette store og utrættelige registreringsarbejde i Sverige kan vi takke labyrintforskeren John Kraft, Västerås, for. Jeg må her nøjes med at henvise til et par af hans talrige publikationer, se iøvrigt 28, 29).

I Danmark har vi i dag 13 moderne kopier af sådanne stenlagte trojaborge, men ingen gamle, historiske. (Tabel 6) Regner vi de tidligere østlige dele af landet med, findes der dog i Skåne 1 trojaborge på Hallands Väderö, adskillige i det nordlige Halland og et par i Blekinge.

Hvad kan årsagen være til, at vi i (nuværende) Danmark ingen stenlagte labyrinter har? Måske kan det skyldes, at den danske jord er for god. Stene er forlængst fjernede. Og har der eksisteret labyrinter skåret i græstørv, så er også disse forlængst forsvundne.

I Danmark har vi kun tilbage stednavnene, der kunne tyde på en tidligere tilstedeværelse af Trojaborge, Trojborge, Trøjborge, Trælleborge, og hvad nu alle variationerne hedder. 12)

Tilføjes skal det, at man også kunne kalde trojaborge for en *kretisk* type, fordi mønstret bl.a. findes på mønter fra Kreta fra 500- til 300-tallet f.Kr. Det ældste sikkert daterbare labyrintbillede er fundet på en lertavle i den

21. Del af dekoration på en etruskisk keramikvase fra Tragliatella nær Rom (ca. 600 f. Kr.). I labyrinten ordet Troja med etruskiske bogstaver. Fra Kraft note 28.

mykenske borg *Pylos* i Grækenland. Det er indridset o. 1200 f.Kr., d.v.s. i bronzealderen. På den anden side af lertavlen er indridset en daterbar tekst. (Fig. 20).

På en etruskisk vinkande fra *Tragliatella* fra 600-tallet f.Kr. forekommer en trojaborg, hvor ordet troja (etruskisk *truia* og spejlvendt) er tegnet i selve labyrinten. (Fig. 21).

Man kender altså tydeligvis labyrint-motivet syd på. Men ejendommeligt nok kender man hverken i den græske, kretiske eller etruskiske verden stenlagte labyrinter. Sådanne findes mig bekendt kun i Nordeuropa, hovedsagelig i Norden. Skandinavien kalder Kern (s. 216) da også for det klassiske område for trojaborge.

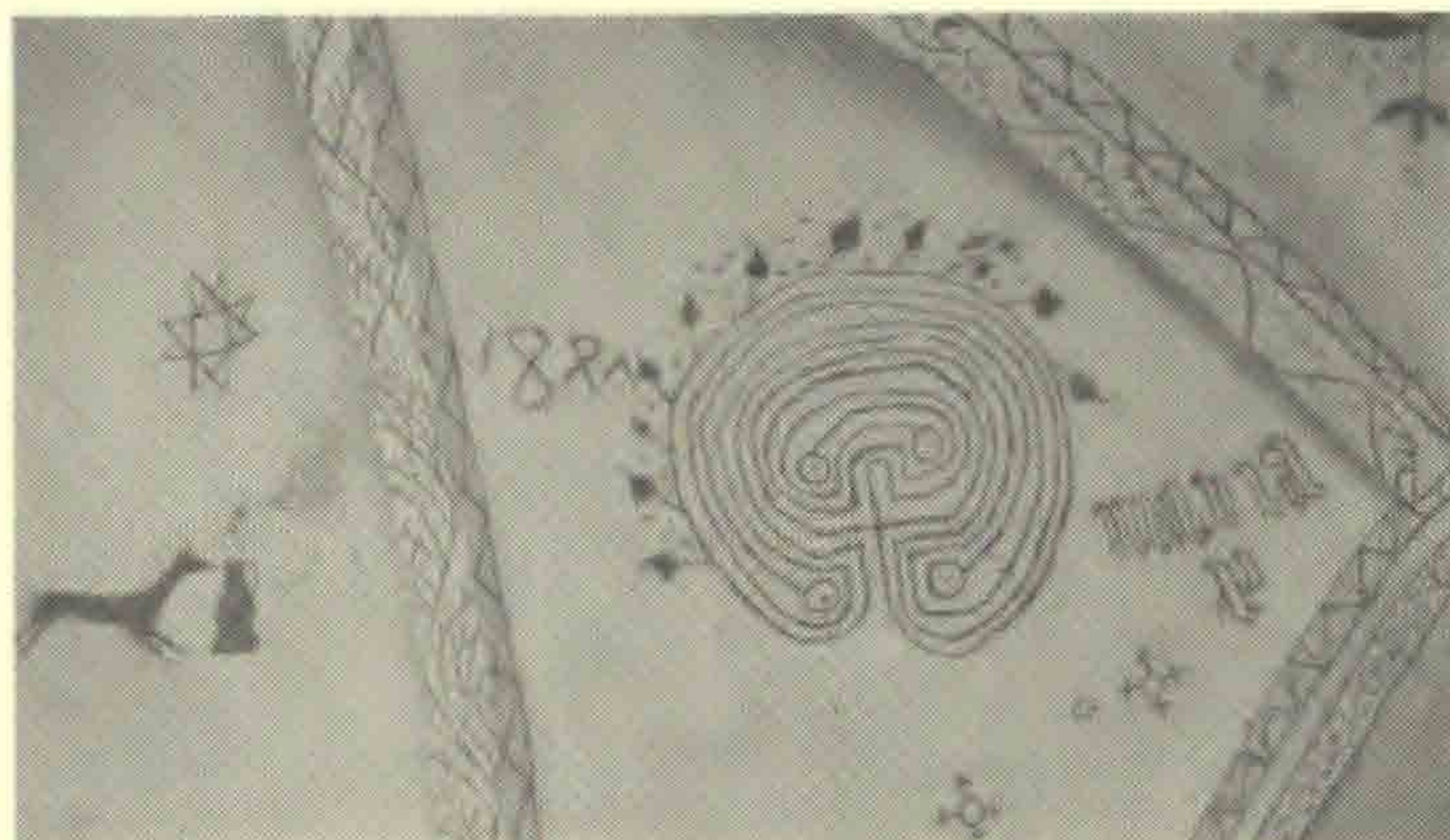
Og dog må labyrint-formen have været kendt i det gamle Grækenland på anden vis, nemlig i de græske myter og sagn.

Table 6. Fortegnelse over moderne trojaborge i Danmark

1. Tulstrup, V.f. Hillerød, Præstevej 6, 1976
2. Bagenkop, Langeland. Historisk Arbejdsplads, 1978.
3. Lejre Arkæologiske Forsøgscenter, V.f. Roskilde. 1979.
4. Gerlev Idrætshøjskole, S. f. Slagelse. 1985.
5. Rønshoved Højskole, Ø.f. Kruså, Sønderjylland. 1988.
6. Ganløse Skole, NØ-Sjælland, 1990.
7. Trællerupskolen, V.f. Roskilde. 1990.
8. Statens pædagogiske Forsøgscenter, Islev, 1990.
9. Skamlingsbanke Ungdomsskole, Sjølund, Sønderjylland. 1992.
10. Sindrup, Hurup, Sydthy, 1992.
11. Middelaldercentret, Sundby, Lolland. 1992.
12. Hastrupskolen, Køge, 1992.
13. Bråby Lille Skole, Bråby, S.f. Haslev (Sjæll.), 1992.

22. Hesselager kirke, Fyn: Malet labyrinth på hvælving, fra 1481 (1487?). Fot. J. Thordrup.

Danske kalkmalerier

Lad os vende tilbage til Danmark og til vore kalkmalerier i kirkerne.

I 3 af de danske landsbykirker kan vi se labyrinter af trojaborg-typen malet. I andre 6 kirker har man konstateret dem og igen kalket dem til. Først de synlige: I Gevninge kirke nær Roskilde forekommer hele to, ca. 50 cm i diameter, malet på triumfvæggen, men de skal ses over hvælvingerne, som delvis dækker labyrinterne, 30, 31, 32).

Den anden findes på hvælvingen i *Hesselager kirke* på Østfyn. Til venstre for labyrinten, der måler ca. 40 cm i diameter, står spejlvendt årstallet 1481 (1487?) og til højre Maria. Dette nydelige og let tilgængelige eksemplar skyldes den såkaldte Træskomaler, der også har efterladt sig labyrinter i andre kirker. (Fig. 22), 30, 33, 34).

Den tredie synlige labyrinth i en dansk kirke er kun delvis synlig. Man finder den halvvejs skjult bag orgelet på vestvæggen i *Skive gamle kirke*, ca. 125 cm i diameter, 30, 31)

Af de 6 labyrinter, der igen er kalket over, befinder de 5 sig i Jylland og een på Fyn, sidstnævnte i Vissenbjerg kirke på Vestfyn. De 5 jyske befinder sig alle i det midterste Østjylland, det drejer sig om: Bryrup, Gylling, Nim, Skørting og Taaning kirker. Labyrinterne i disse 6 kirker er altså i dag ikke synlige.

Kaster vi et blik over Øresund, finder vi to ikke særlig velbevarede labyrinttegninger, nemlig i Båstad og Ø. Karup kirker, beliggende i nordlige Hallandsås, kun 7 km fra hinanden. 35)

Moderne trojaborge

Tilbage til de moderne trojaborge herhjemme. Som man vil se af fortegnelsen (tabel 6), findes der af dem 3 i Jylland, på Langeland og Lolland hver 1, på Sjælland 7 og i København 1. Den ældste af de moderne originale kopier

23. Tulstrup ved Hillerød: Moderne kopi af en Trojaborg, bestående af 1300 marksten, bygget i 1976, diameter 14 m. Fot. J. Thordrup, maj 1993.

af en sådan bronzealderdanselabyrinth er trojaborgen i Tulstrup ved Hillerød. Den byggede jeg i 1976 sammen med mine F.O.F.-kursusdeltagere, for om muligt at kunne rekonstruere tidligere tiders anvendelse af en sådan form. Den har en diameter på 14 meter og består som nævnt af 1300 marksten (fig. 23). Vi har 14 gange haft sammenkomst i *Tulstrup*, ved labyrinten på Præstevej 6. Det har været med de tanker i baghovedet: Hvordan kan man oprindeligt have brugt en sådan stensætning? Hvad kan der være foregået i den? Hvis danse, da i hvilken rytme o.s.v.?

Vi har danset kædedans i den, og vi har med 28 lange røde bånd bundet fast til toppen af en høj mast (rejst i trojaborgens geometriske centrum) danset bånddans, som foreslået af Lars-Ivar Ringbom. 36)

Om aftenen er dansen stemningsfyldt trådt med fakler i skæret af 50 haveblus rundt om labyrinten. Erfaringen viser, at "keltisk" musik, f.eks. irske jigs og reels passer godt i stil og rytme.

Man kunne kalde initiativet for anvendt arkæologi. Socialt og hyggeligt er det i hvert fald.

En anden erfaring gjorde vi, da vi i 2 1/2 år ikke havde holdt græsset i labyrinten i ave. Stensætningen var simpelthen forsvundet fra jordens overflade. Bortset fra, at vi måtte fjerne mængder af tørt og friskt græs, så måtte vi med brækjern tvinge samtlige 1300 sten op af jorden, hvor de havde været totalt skjulte.

Så når man stiller spørgsmålet: Hvorfor findes der ingen helt gamle stenlagte labyrinter i Danmark? Så har vi måske delvis svaret her: En sådan stensætning kan ved manglende pleje (eller brug) relativt hurtigt forsvinde. Og man kunne let forestille sig, at en viden om, hvor labyrinten overhovedet lå, i løbet af en generation eller to, også forsvandt. Og så ville der måske kun være et sagn tilbage.

Græske sagn og beretninger

Tilbage til det gamle Grækenland. De fleste kender sagnet om kongesønnen Theseus, der trænger ind i labyrinten i Knossos på Kreta og overvinder det frygtelige uhyre Minotauros. Hertil får han hjælp af kong Minos' datter Ariadne, der giver Theseus et garnnøgle, hvormed han finder ud af labyrinten igen.

Adskillige kilder omtaler denne labyrint, men hvordan den egentlig så ud, ved man ikke. Minotauros synes at have været indespærret i dystre underjordiske rum, hvortil labyrintiske gange førte. Muligvis var det labyrinten. Men det udelukker ikke, at Knossos-paladset kan have rummet en kultdansoplads i mere højtidelige omgivelser, evt. som udgraveren Arthur Evans foreslog, i en olivenlund øst for paladset.

Med den i kilderne omtalte labyrint kan her forstås to ting. Det ene kan være den koreografiske vej, som danserne tilbagelagde, altså selve bevægelsesformen. Det andet kan være formens markering i gulvet eller i jorden. F. eks. nævner Pausanias 37) et sted, hvor Ariadnes danseplads var at se, nemlig som "relief i hvidt marmor", sandsynligvis nedfældet i flisegulvet som vejledende for kordanserne.

Sagnet siger videre, at Theseus og Ariadne efter sejren på hjemvejen mod Athen gjorde ophold på øen *Delos*. På *Delos* opførte de en dans sammen med de reddede, der skulle have været ofret til Minotauros, idet Theseus efterlignede sin vej i labyrinten, med dens indgang og udgang, dens liv og død. Denne dans skal Theseus have lært hos Daidalos, Labyrintens bygmester, og have indført på *Delos*.

I følge andre beretninger bragte Theseus et kultbillede med sig til *Delos*, det var et billede af Afrodite (gudinde for liv og død), et værk af Daidalos og en gave fra Ariadne. Der blev opført en mysteriedans, der efterlignede labyrintens vindinger. Denne kultdans fandt sted om natten i fakkelskær. Man hilste den hvert år fra Hyperboræerland hjemvendende solgud Apollon velkommen.

Man har endog fundet fragmenter af regnskaber fra Apollon-templet på *Delos*. Det er udgiftsposter fra den måned, hvor Ariadne-Afrodite-festen blev afholdt, udgifter til anskaffelse af fakler og bånd eller reb til deltagerne i kordansen. 38)

Delierne kaldte Theseus "Geranos" eller "Tranen", fordi tranen blandt fuglene er den bedste danser. Fordanseren i den kretiske Apollon-kulttjeneste hed "Geranulkos".

Den deliske dans blev kaldt "Geranos-dansen", tranedansen. Man brugte tov eller tråd til at holde i, og "trukket" af anføreren, tranen, gik dansen snart ind, snart ud af labyrinten. Ind mod døden og ud mod nyt liv.

Vi kan iøvrigt ane en indre åndelig forbindelse mellem tempelpræsterne i det gamle Grækenland og på de britiske øer, idet de har brugt samme betegnelse for de højt indviede i begge kulturer. Det viser sig nemlig, at overdruiden i de gammelbritiske druidemysterier førte titlen "Garanhir" eller "Høje Trane". 39)

Om en reminiscens af tranedansen meldes fra *Ribe!* Når Johan Monrad fra Ribe Skole i sin selvbiografi fra o. 1650 omtaler "en sær Dans, som Skolens Personer danser ude paa Engene, naar Høet indhøstes, et Parti staaende paa de andres Aksler", så virker det ejendommeligt at erfare navnet på denne drengelig: Tranedans. Monrad mindes fra sin barndom, "naar de unge Karle, alle fornemme Folks Børn, collationerede ude ved de to dejlige Høje ved Slottet (Ribe) og dansede Tranedans, som de kaldte det, med alle Slags Instrumenter og Lege". 36)

Trojaborg-navnet

Vi har nu set på forskellige sider af Trojaborgenes historie. Navneskikken med Trojaborge er påvist helt tilbage til for 2500 år siden, som vi så det ved Tragliatella-vasen, (fig. 21). Men hvorfor bærer så mange labyrinter i Norden Troja-navnet? Hvor stammer benævnelsen fra?

Svaret bliver todelt, uden at det bliver endegyldigt. For det første kan det nævnes, at en del labyrinter er opkaldt efter ødelagte byer. Det kan f.eks. være Jeriko, Jerusalem, Babylon, Ninive, Lissabon - og Troja. Alle disse steder har været belejret og er blevet erobret, eller på en eller anden måde ødelagt på dramatisk vis, Lissabon ved jordskælv i 1755.

Dette er i sig selv interessant, men det drejer sig kun om en mindre gruppe og kan næppe bringe os videre. Dog vil man ved at nævne det homeriske Troja, der blev ødelagt, tænke på historien om kvinden, den skønne Helena, der skulle findes i og hentes ud af Trojas borg.

Man vil ved *nordiske* eksempler på de såkaldte jungfrudanse hurtigt kunne se en parallel til ovenstående. Det nordiske labyrint-sagn fortæller om en ung kvinde, der er anbragt i midten af Trojaborgen, og det er så ungersvendens opgave at trænge ind og redde hende.

Påfaldende er sammenfaldet med Helena i Troja og de nordiske jomfrudanse. Men det forklarer blot ikke Trojanavnets hyppige anvendelse i Norden.

Den anden og sikkert bedre forklaring er, at ordet Troja skulle stamme fra ordet at vende, at dreje. Troja er beslægtet med det gammel-germanske verbum *drajan*, med det gotiske *thraian*, det keltiske *troian*, det angelsaksiske *thrawen*, det middelengelske *throwen* og det moderne engelske ord *throe*. Ydermere består der en sammenhæng med det hollandske og nedertyske ord *draien*, det danske *dreje* og det svenske *dreja*. Hvilket altså sammen hentyder til det labyrintiske mønsters mange drejninger og vindinger. 40)

Franske katedraler

Fra det gamle Grækenland til middelalderen - og fra Trojaborg-typen til Chartres-typen. Hvordan labyrinten i kirkegulvet i bl.a. Chartres har været anvendt, får vi et ret klart billede af, når vi sammenstykker beretninger fra forskellige franske katedraler, der rummede og rummer labyrinter. 41) Det drejer sig bl.a. om katedralerne i Amiens, Reims og Auxerre. Labyrinterne i de to sidstnævnte eksisterer ikke mere. Gangforløbet i labyrinten i *Amiens* er det samme som i Chartres, blot er formen 8-kantet. Kantlængden er 5,2 meter og bredden 12,1 meter.

I disse katedraler dansede biskoppen i tilslutning til påskevesper (også påskemorgen nævnes) sammen med dekanen og de andre gejstlige (i andre beretninger er det i spidsen for pilgrimme) en slags påskedans som udtryk for glæden over livets sejr over døden.

Ved dansens begyndelse overgav yngste kannik en stor bold til dekanen eller biskoppen. Bolden var så stor, at han ikke kunne holde den i een hånd. Derefter dansede man højtideligt i en bestemt tre-delt rytme, Tripudium, gennem labyrintens gange, og samtidigt kastede biskoppen bolden op i luften, stadig højere og højere. Tydeligvis et billede på den højere stigende sol ved forårstide. De andre gejstlige fulgte ham i en lang kæde, alle syngende den gamle påkehymne, "Victimae paschali laudes", ledsaget af orglet.

Senere, berettes det bl.a. fra Chartres, kunne en bodfærdigs kryben på knæene gennem labyrinten erstatte en pilgrimsfærd til Jerusalem. En sådan bodsgang kunne nogle gange vare en hel time.

Lidt nærmere om selve labyrinten i Chartres, den største endnu eksisterende kirkelabyrint. Diameteren er 12,5 meter, den fylder hele midterskibets bredde. Bænkerækker dækker til dagligt skammeligt det meste af herligheden. Ganglængden er 294 meter, gangene er 34 cm brede. Den indre "6-bladede rose" har en diameter på 3,05 meter.

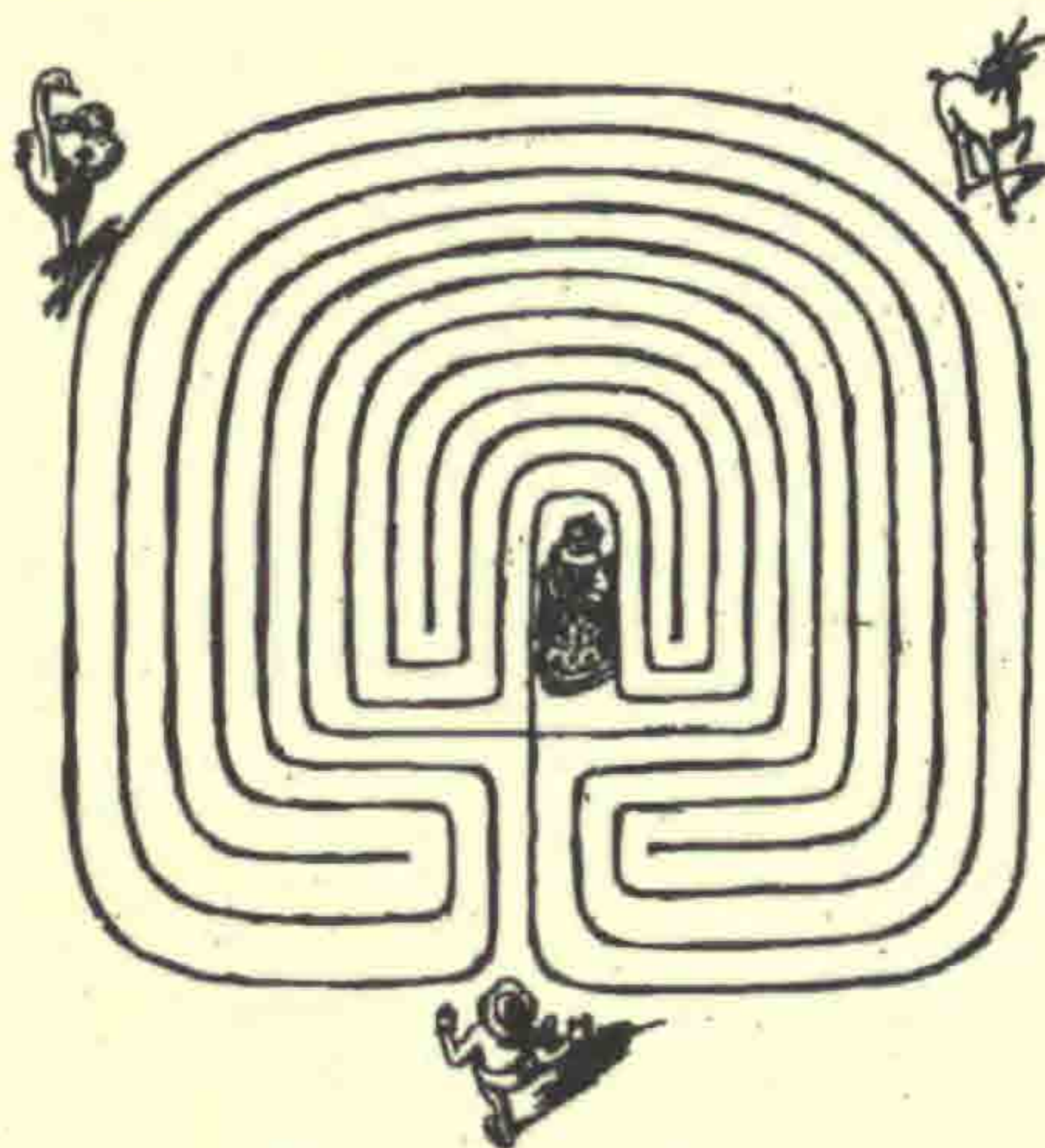
Labyrinter som udsmykning

Men labyrinter forekommer på endnu flere måder end de hidtil beskrevne. De kan bl.a. være: Indridset i kalkpuds på kirkevægge, indhugget på fast

24. Sibbo gamle kirke, Nyland, Finland. Kalkmaleri fra 1400 tallet. I labyrintens midte en kvindefigur. Efter Kraft Ortsnamn.

Mange, mange, mange,
lange, lange, lange,
slinge-slyngeslange-gange
er der til prinsessen.

Finder du hende,
så vinder du hende!
Men står du og gaber,
så tror jeg, du taber!

25. Fra Min første bog af Margrethe Marstrand og Louis Moe, Gyldendal, 1. oplag 1907, 12. og sidste oplag 1955.

klippe eller løse stenblokke som helleristninger, indhugget på et mindekors, malet på en skydeplade og, som næste eksempel, være støbt i cement.

I Kildeskovshallen, Gentofte Kommunes Idræts- og Svømmehal, Adolphsvej 25 i Gentofte, finder vi seks forskellige labyrinter støbt i cement. De er fra 1969, måler hver 1,75 meter i diameter og skyldes arkitekterne Karen og Ebbe Clemmesen. Mønstrene er de historiske, bl.a. er de fra Chartres, Amiens, St. Bertin og Visby, 31).

Oprindeligt var det meningen, at anlægget skulle fungere som vandkunst. Men vandet ville ikke rigtig, som det var planlagt, nemlig vælte op i midten af mønstret og flyde stille ud gennem furerne. Hvis blot et enkelt blad

lagde sig på tværs af vandrenden, var der spærret for kunsten. Nu er labyrinterne alene et interessant dekorativt element ved Svømmehallen.

Jungfrudans

Vi slutter disse labyrintiske strejftog med nogle navne på forskellige landes labyrinter. Benævnelserne er mangfoldige, de følger her i udvalg (ud over de allerede nævnte).

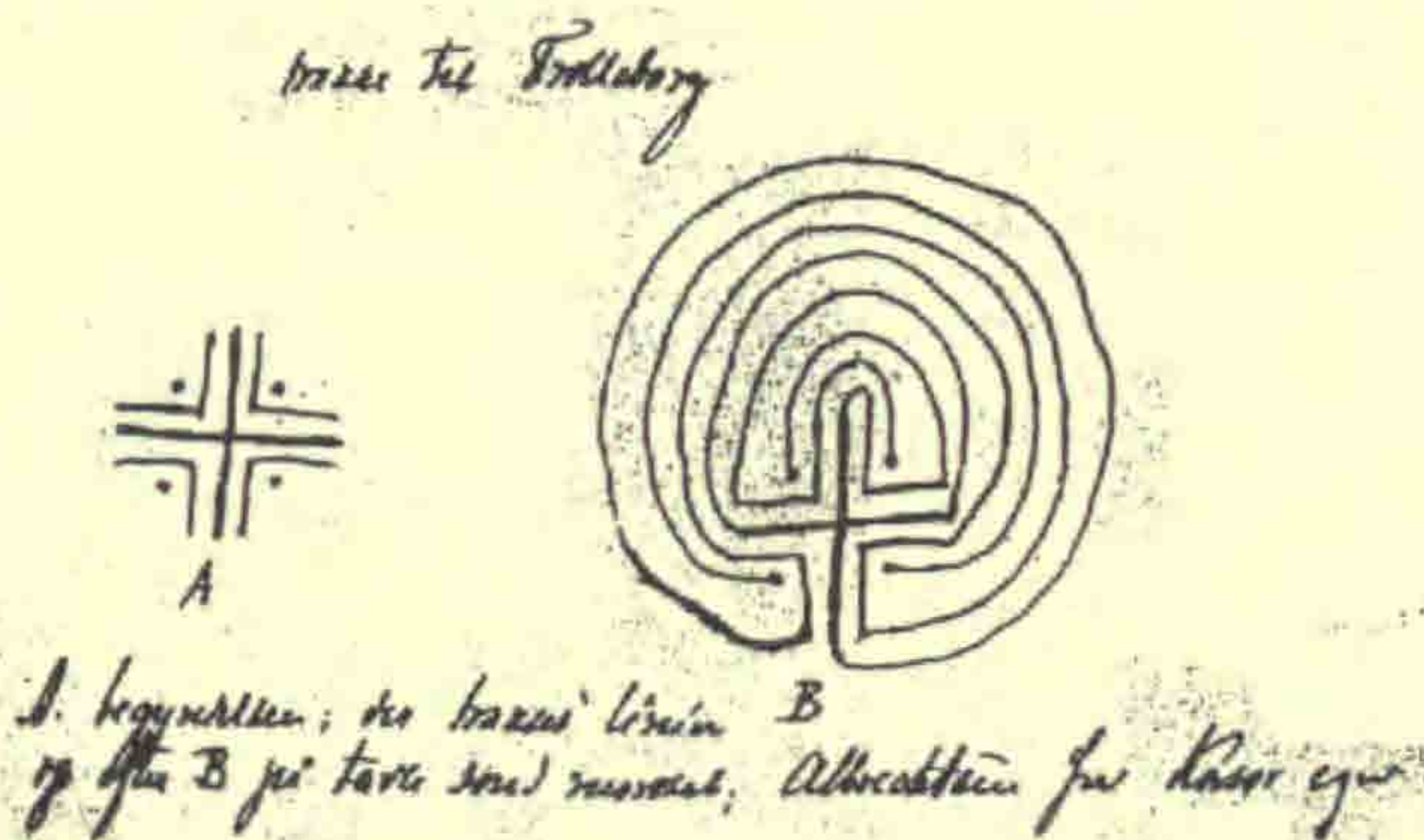
I Tyskland kaldes labyrinter bl.a. Zauberkreis, Windelbahn, Wendeberg. I England: The City of Troy, Julian's Bower, Troy Town. Wales: Caerdroia. Island: Völundarhus. I Sverige bl.a.: Dronning Kristinas ridebane samt i Sverige og Finland: Jungfrudans. Af sidstnævnte betegnelse får vi to gengivelser.

Ved motivet en jomfrudans, som vi tidligere omtalte, vil man se en kvinde gengivet i midten, og ungersvenden vil forsøge at nå ind og vinde hende. I Sibbo kirke i Finland findes netop et kalkmaleri af en sådan labyrint, hvor en kvindeskikkelse er anbragt i midten af gangsystemet. Ungersvenden mangler dog. (Fig. 24), 36).

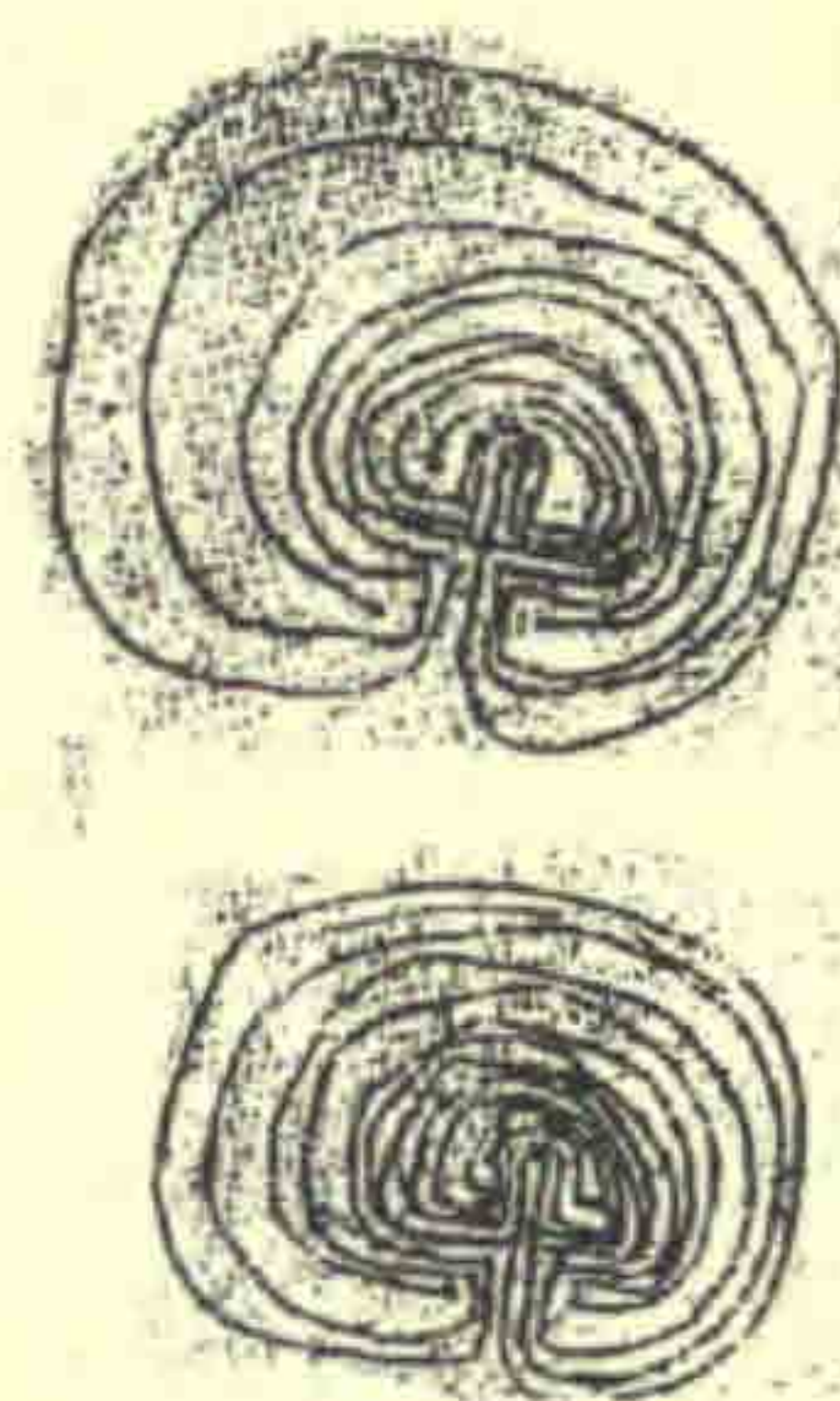
I en dansk udgave af motivet, en tegning i en gammel læsebog, skridter prinsen beslutsomt hen mod indgangen. Og prinsessen venter i centrum (fig. 25). Teksten er fra en læsebog, der udkom hos Gyldendal for snart 100 år siden, "Min første bog" af Margrethe Marstrand og Louis Moe.

Vi har nu set adskillige eksempler på, at man gennem århundredene har kunnet konstruere en trojaborg, bl.a. illustreret ved kalkmalerierne fra 1400-tallet.

Dertil kommer i 1700-tallet en oplysning om en trojaborg i Viborg. Det drejer sig om "en Indberetning fra Magistraten til Geheimeraad Holstein af 1743", hvor der "tales om en 'remarquable Pikning (brolægning) paa dette Torv (Nytorv), som skal have præsenteret en labyrinth eller Troiborg', hvor-

26a. Tegning af trojaborg, 12).

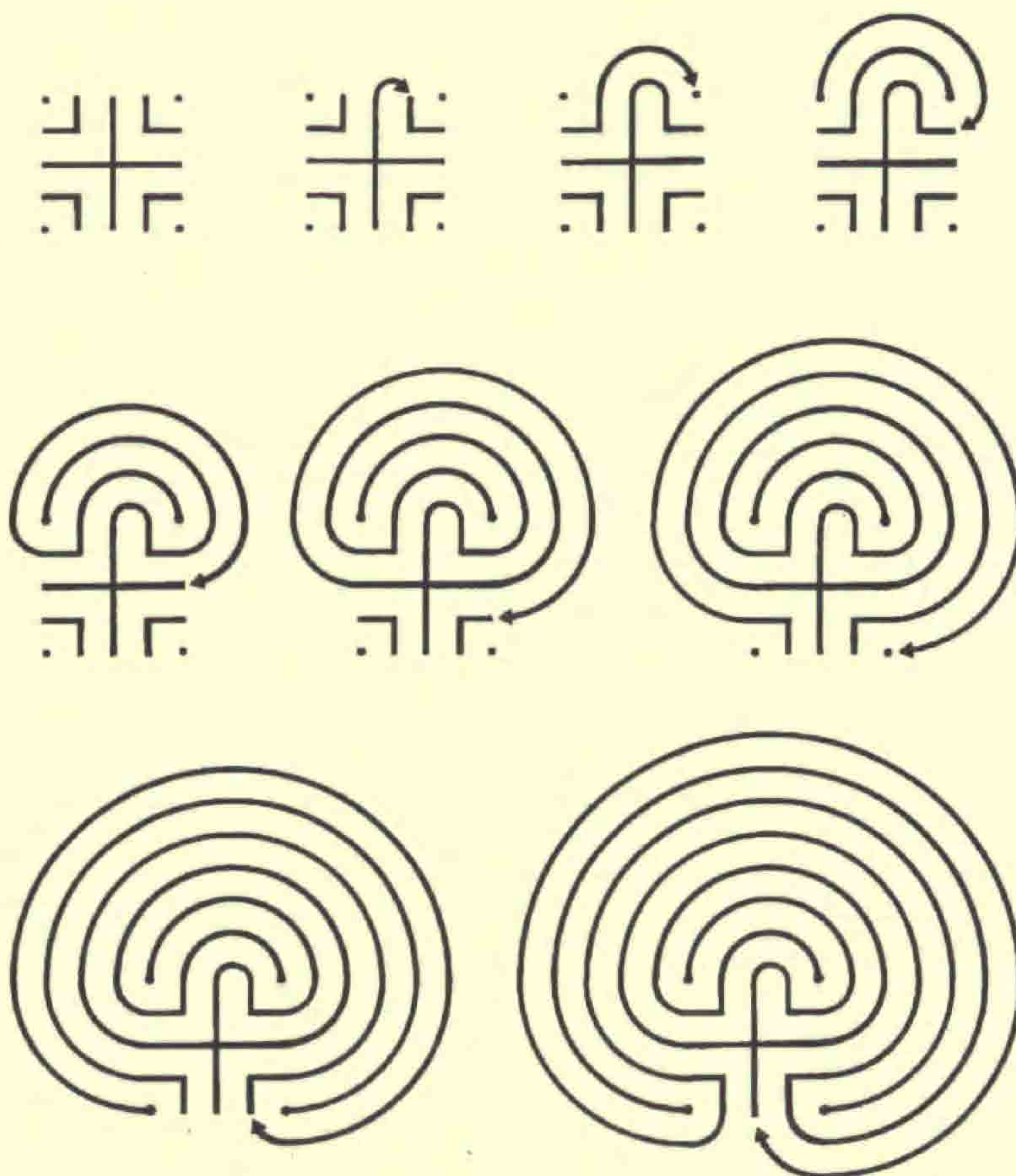
26b. Trojaborg fra 1837, 12).

af imidlertid det sidste Spor forsvandt, da Torvet for nogle Aar siden blev omlagt." 42).

Fra 1800-tallet nævner Gunnar Knudsen (side 204) 12) følgende: "At tegne labyrinter har været en yndet morskab for børn. Paa en tavle skrev man med griflen et kors, nogle vinkler og prikker, og saa gjaldt det om at trække linierne til de rigtige punkter og få en smuk labyrint ud af det" (Fig. 26a). Legen kaldtes "at trække til Trolleborg".

Endnu et eksempel på en konstruktion af en trojaborg er fundet i en skrivebog fra 1837 (Fig. 26b). Den har tilhørt Hans Mortensen, født i Svedstrup i Ølstykke sogn 12).

27. Således tegnes en Trojaborg. Bue føjes til bue, og når konstruktionen er færdig, kan man "gå" ind i den til midten med en blyant eller en finger. Men glem ikke at "spadsere" ud igen. - Prøv så næste trin, en lidt større udgave. Tilføj 4 vinkler, altså nu ialt 8; teknikken med at føje bue til bue er den samme.

I figur 26 ses grundplanen til konstruktionen af en trojborg. Konstruktionsmetoden er videreført i figur 27, hvor man starter øverst ved korset og ellers følger bue til bue.

* Jørgen Thordrup

Uddannet ved bladadministration, privatskolelærer 1958-66, aftenskolelærer FOF "Kulturhistoriske Mindesmærker" siden 1969.

Noter

1. Krünitz, J.G., 1784: *Oekonomische Encyclopädie oder allgemeines System der Staats-, Stadt-, Haus u. Landwirtschaft*. Berlin, 30. Theil Ing - Ir, stikord Irrgarten. (58. Theil om Labyrinth).
2. Korrespondance mellem Piet Hein og grev Gregers Ahlefeldt-Laurvig-Bille.
3. Tak for udstrakt hjælp fra den tidligere slotsgartner Svend E. Pedersen og den nuværende slotsgartner Tommy Christensen på Egeskov.
4. *Danske Herregaardshaver, 1930-39*, s. 108.
5. Tak til Ellen Dahl, Tivoli Museet, for god hjælp.
6. Clemmensen, C.A., 1918: *Tivoli gennem 75 Aar 1843-1918*, København, s. 151.
7. Antonsen, Inge Mejer, 1992: *Prinsens Palais, Det Kongelige Palais i Kalveboderne*, København, bd. 1, s. 49-50.
8. Lund, Hakon, 1977: *De kongelige lysthaver*. s. 48-54.
9. Lund, Hakon, 1977: s. 22 og 28.
10. Liisberg, Bering, 1914: *Rosenborg og lysthusene i Kongens Have*, s. 21 samt s. 25 og s. 139.
11. Nystrøm, E. 1938: *Kongens Have. Hovedstadens ældste Parkanlæg, et historisk Rids*, Kbhvn. s. 20, 22.
12. Knudsen, Gunnar, 1948: X. Navnet Trælleborg. s. 189 - 214. Ed.: Nørlund, P., *Nordiske Fortidsminder*, IV. Bind 1. Hefte. Trelleborg.
13. Hein, Lisbet, 1993: *Monumenterne i Hørsholm Slotshave*. Hørsholm Egns Museum Årbog 1993, s. 40-43.
14. Hirschfeld, C.C.L., 1780: *Theorie der Gartenkunst*. Leipzig, bd. 3, s. 187.
15. Christensen, Annie, 1981: C.C.L. Hirschfeld og Fredensborg. *Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule*. 11: 23 - 34.
16. Christensen, Annie. *Personlig kommunikation*.
17. Michelsen, Torben, 1976: *Akademihaven gennem 800 År*, Sorø, s. 50.
18. Paludan, Edvard. *Personlig korrespondance*.
19. Brasch, Chr. H., 1859-63: *Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster*, 2. Del 1860 *Vemmetoftes Historie som Slot*, s. 127.
20. Janssen, Børge, 1920: *Prinsessens Kammerherre, Hus og Hjem*, s. 22.
21. Madsen, Leif, *Skovrider, Vemmetofte*. *Personlig kommunikation*.
22. Jørgensen, Chr., 1926: *Hardenberg Slotshave*. *Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog*, s. 27-36.
23. Wedel, L.M., 1803: *Indenlandske Rejse igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provinser*, 1. Hefte s. 38, citeret i *Danske Herregårdshaver, 1930-39* s. 224.
24. Halling, Hans Hansen, 1798: *Beretning 1798 af Anlægs-Gartner ved Serritslevgaard Hans Hansen Halling*, gengivet i *Danske Herregaardshaver*, bd. 6 1933 s. 145-149.
25. Andersen, Ellen, 1983: *En jysk herregård*. *Nationalmuseet* s. 58.
26. Christiansen, Theo og Skierka, 1991: *Schleswig 1711-1836*, s. 96-97.
27. Nan Lillelund takkes for sproglig bistand.
28. Kraft, John, 1994: *Trojeborgen i Badelunda*, udg. af Badelunda Hembygdsforening.
29. Kraft, J., 1983: *Gotlands trojeborgar*, s. 59-90 i *Gotländskt Arkiv*.
30. Haastrup, U., red, 1991: *Danske Kalkmalerier 1475-1500*, Nationalmuseet. 184 s.
31. Seward, J. and Thordrup, J., 1991: *Mazes and Labyrinths of Denmark*. *Caerdroia*, 38-47.
32. Thordrup, J., 1976: *Fra Tranedans til Hækeløb*. *ICO Den iconographiske Post*, nr. 1-2, s. 24.
33. Jansen, H.M., 1991: *Træskomaleren - Et fynsk kalkmaleriværksted i 1400-tallet*, Svendborg Museum, s. 9
34. Saxtorph, N.M., 1986: *Danmarks kalkmalerier*, s. 174.
35. Kraft, John, 1991: *Labyrinths in Nordic Churches*. *Caerdroia* s. 33.
36. Ringbom, Lars-Ivar, 1938: *Trojalek och tranedans*. *Finskt Museum*, 68-106.

37. Pausanias IX, 40, 3. Fra Kern, H, 1983.
 38. Kerényi, K., 1950: *Labyrinth-Studien, Labyrinthos als Linienreflex einer mythologischen Idee*, Zürich, s.
 39. von Gleich, S., 1963: *Marksteine der Kulturgeschichte*, Stuttgart, s. 304.
 40. Pennick, N., 1992: *Das Geheimnis der Labyrinth. Eine Reise in die Welt der Irrgärten*, München. s. 43.
 41. Kern, H., 1983: *Labyrinth*, München, Prestel-Verlag, s. 214-216.
 42. Ursin, M. R., 1849: *Stiftsstadten Viborg. En topographisk, historisk og statistisk Beskrivelse*, København, side 6.

Litteratur

- Bord, J., 1976: *Mazes and Labyrinths of the World*, London.
 Bord, J., 1976: *Irrgärten und Labyrinth*, Köln.
 Caerdroia, periodisk tidsskrift udelukkende om labyrinter. Red. Jeff Saward, Thundersley, Essex. Fra 1980, årligt fra 1989, ialt 25 numre.
 Fisher, A. and Gerster, G., 1990: *The Art of the Maze*, London.
 Fisher, A. and Gerster, G., 1990: *Labyrinth. Solving the Riddle of the Maze*, New York.
 Fisher, A. and Kingham, D., 1991: *Mazes*, Shire Album nr. 264, Haverfordwest.
 Hallman, F., 1994: *Das Rätsel der Labyrinth. Verlag Michael Damböck, Ardagger, Østrig*.
 Kerényi, K., 1950: *Labyrinth-Studien, Labyrinthos als Linienreflex einer mythologischen Idee*, Zürich.
 Kern, H., 1983: *Labyrinth. Erscheinungsformen und Deutungen. 5000 Jahre Gegenwart eines Urbildes*. 2. oplag, München. 492 s.
 Kraft, J., 1986: *Labyrinthnamn - från Troja til Trelleborg*. Sydsvenska Ortnamnssällskapets Årsskrift. s. 8-72.
 Krüger, K., 1993: *Rasenlabyrinth, Marburg an der Lahn*.
 Lønegren, S., 1991: *Labyrinths. Ancient Myths and modern Uses*, Glastonbury.
 Lønegren, S., 1993: *Labyrinth. Antike Mythen und moderne Nutzungsmöglichkeiten*, Frankfurt.
 Matthews, W.H., 1922: *Mazes and Labyrinths. Their History and Development*, London., (New York 1970).
 Pennick, N., 1990: *Mazes and Labyrinths*, London.
 Pennick, N., 1992: *Das Geheimnis der Labyrinth. Eine Reise in die Welt der Irrgärten*, München.
 Saward, J., 1987: *The Caerdroia Field Guide*, Thundersley.
 de Jong, J. (Red.), 1963: *The Situationist Times no. 4, Paris (og Skandinavisk Institut for Sammenlignende Vandalisme, Asger Jorn)*.

Jeg er i gang med et større registreringsarbejde, en bog om danske labyrinter er på bedding, og et internationalt samarbejde med andre labyrint-interesserede og -forskere er ved at udvikle sig. Jeg ville derfor være taknemmelig for at modtage oplysninger om nye og gamle labyrinter af alle slags i ind- og udland, ligeledes fotos og tegninger og ikke mindst beretninger om oplevelser i eller ved labyrinter.

Jørgen Thordrup
 Hovedgaden 91,
 2880 Bagsværd
 Tlf.: 44 982 982

Den gamle labyrint i Tivoli

I anledning af 150-året.

The old Maze in Tivoli

In connection with the 150th anniversary

Keywords: Maze; Tivoli; History; Bernhard Olsen; Denmark

Asger Ørum-Larsen

Tidligt i sin 150-årige historie markerede Københavns Tivoli sig som en frodig og farverig blomsterhave med rødder i gammel europæisk havekultur. En fantasifuld labyrint var således i 30 år blandt de mest populære forlystelser, men den blev sløjfet i 1905 og er derfor nu næsten glemt.

Labyrint-ideen er ældgammel og fortaber sig ned til det gamle Egypten og klassiske Grækenland, hvor den havde kultisk betydning.

Der kan skelnes imellem 2 typer af labyrinter. Den fritliggende i landskabet og udført af natursten eller græstørv, ofte kaldet Troyborg. Den anden type er have- eller park-labyrinten, dannet af høje hække for at dække udsigten. Denne type indgår ofte i arkitektoniske haveanlæg som et busket, der ved sit attraktive formål danner et samlingspunkt i parken. Af denne type huskes blandt andre Le Nôtre's længst forsvundne labyrint i Versailles-parken ved Paris. Andre kendte, som stadig eksisterer, er anlægget i Grosser Garten i Herrenhausen ved Hannover, og ikke at forglemme det berømte anlæg ved Hampton Court nær London.

I Danmark fandtes have-labyrinter i flere slots- og herregårds-parker, for eksempel i haverne ved Rosenborg, Fredensborg, Krenkerup m. fl. I parken ved Egeskov Slot på Fyn kender de fleste den gamle Labyrint (fra ca. 1733), som nu er blevet suppleret med en ny, plantet af bambus.

I den lange periode under den engelske havestil, blev interessen for havelabyrinter mindre, men nu er den blusset op igen overalt i Europa. I 1991 fejrede man således i England året som "Labyrintår", hvor der blev anlagt mange nye.

Den mest populære have-labyrint i Danmark var nok anlægget i Københavns Tivoli, der blev åbnet for publikum i 1877. Det blev skabt af den geniale danske tegner og museums-pioner, Bernhard Olsen (1836 - 1922), der fra 1868 var kunstnerisk leder af Tivoli.

Bernhard Olsen, der fødtes i det indre København, blev uddannet som tegner på Kunstakademiet i København, men var også i lære som xylograf i et kendt værksted, og blev derefter straks fra 1859 knyttet som illustratør til

Gyldendals legendariske Illustreret Tidende, som Bernhard Olsen satte sit afgørende præg på. Han tegnede aktuelle og historiske begivenheder, arkitektur, folkedragter o.s.v., og var i en årrække desuden kostume-tegner for det Kgl. Teater.

Gennem sit arbejde fik Bernhard Olsen interesse for de aktuelle københavnske museums-projekter som et vokskabinet (Panoptikon), Kunstindustri-museet og først og fremmest Dansk Folkemuseum. Derfor begyndte han blandt andet en systematisk indsamling af gamle almue-genstande. Bernhard Olsen udvidede yderligere sit kendskab til europæisk arkitektur og havekunst, som han fik stor viden om og kærlighed til.

Det må her indskydes, at i Tivoli's første tid fra 1843 var det F. W. Frisenette (1808 - 1878), der virkede som anlægsgartner i Haven. Han kom oprindeligt fra Nykøbing F. og var af en kendt gartnerfamilie. Frisenette havde en frugt- og blomster-forretning på Gl. Kongevej i København. Han havde som en af de første indset betydningen af frugt- og blomster-udstillinger og blev fra 1839 - 43 knyttet til Det Kgl. Danske Haveselskab på Frederiksberg, hvor han arrangerede de første blomster-udstillinger efter engelsk mønster.

I Tivoli var Frisenette mester for de smagfulde blomster-partier, som blev placeret overalt, hvor der var behov for det. De var domineret af roser, levkøjer og georginer, og blev meget beundret af gæsterne. Desuden havde Frisenette et blomster-udsalg i den gamle Bazar-bygning. Allerede i 1844 arrangerede Frisenette Tivoli's første blomster-udstilling.

Da Bernhard Olsen tiltrådte som kunstnerisk leder af Tivoli, begyndte han straks fra 1868 at anlægge en ny labyrint i stedet for en ældre fra 1852, der allerede et par år efter blev sløjfet, fordi hækplanterne ikke trivedes. (Se

1. Bernhard Olsen's plan-tegning af labyrinten fra Hertugen af Enghien's palæhave i Chantilly-slottets park.

fig. 8 i foranstående artikel). Den nye blev plantet skråt bag ved den østlige ende af arkitekt H.C. Stillings tidligere Bazar-bygning. Modellen til denne labyrint var et fransk anlæg, som havde ligget i haven ved Hertugen af Enghien's palæ i Chantilly-slottet nær Oise. Bernhard Olsen havde under sine studier i Frankrig også interesseret sig for have-labyrinter og fundet kobberstik, der viste planen til denne specielle labyrint. Den var fra slutningen af 1700-tallet, men findes ikke mere. Dens specielle form, en "roterende sol", var også brugt i en labyrint i Hertugen af Enghien's slots-park ved byen af samme navn i det nuværende Belgien (fig. 1).

Den blev nu i mindre og forenklet form genskabt i Tivoli. Hækkene blev plantet af elm, og arbejdet blev udført af gartner Emil Quist. Centralt i anlægget lå en såkaldt "Salon" med 6 ind- og udgange for at vildlede de besøgende. Foran et lysthus og et indgangsparti, d.v.s. en væg af treillage, smykket af 2 buster og en statue i klassisk stil. Indenfor var indgangen flankeret af Sphinx-statuer. I 1877 var hækkene høje nok, og labyrinten blev åbnet for publikum 15. august, illumineret med kulørte gaslamper. Den blev en populær forlystelse, ikke mindst under den store nordiske Landbrugs-, Kunst- og Industri-udstilling i København 1888, hvor Tivoli-parken var en del af udstillings-området. Labyrinten var vanskelig at finde ud af, så venlige Tivoli-betjente måtte ofte hjælpe vildfarne ud, hvis ikke vågne drenge skaffede sig en drikke-sking herved.

For at orientere publikum om sit nye anlæg skrev Bernhard Olsen en illustreret afhandling om labyrinternes kulturhistorie i *Illustreret Tidende* årgang XVIII fra 1877. Heri publicerede han også sit store fugleperspektiv af anlægget. (Se fig. 9 i foranstående artikel).

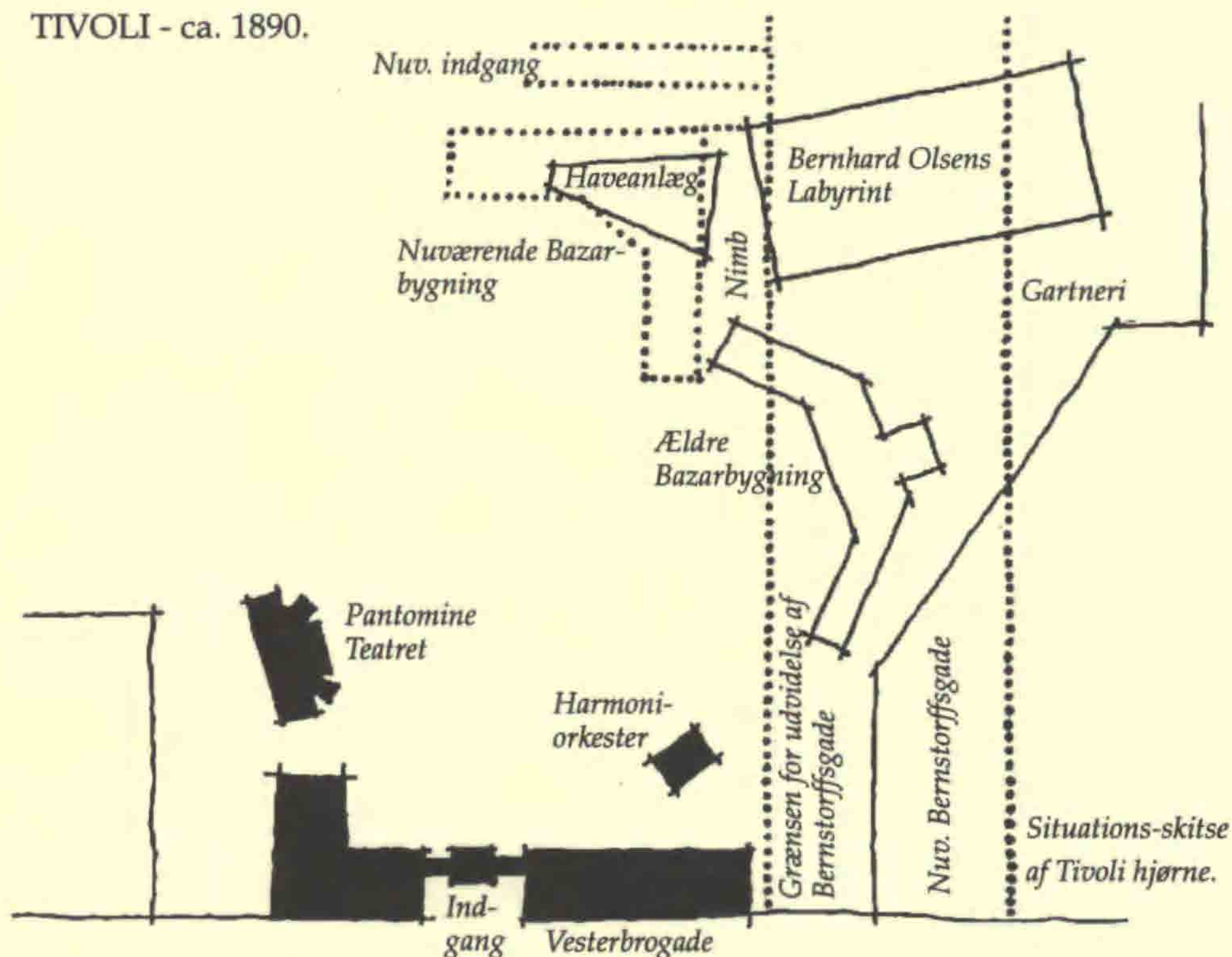
På et trekantet areal foran labyrintens indgangsparti anlagde Bernhard Olsen et lille haveanlæg i fransk stil og med skulpturel udsmykning (fig. 2).

2. Det lille franske haveanlæg foran labyrint-indgangen i Tivoli ca. 1890.

TIVOLI - ca. 1890.

3. Tivoli-skitse af Vesterbrogade - Bernstorffsgade-hjørnet, der viser hvor labyrinten i 1877 - 1905 lå bag den tidligere Bazar-bygning (efter udvidelsen i Bernstorffsgade ved Nimb).

Tegning ved A. Ørum-Larsen. Rentegnet af Kirsten Lund-Andersen.

Ligeledes regulerede han arealet foran den ældre Bazarbygning med blomster-planter, og desuden anlagde han flere mindre og større anlæg med blomsterbede omkring i Tivoli.

I 1905 begyndte man på en udvidelse af Bernstorffsgade, og ca. 80 meter måtte skæres fra Tivoli's oprindelige areal. Den omtalte Bazarbygning med den bagvedliggende labyrint og blomster-gartneriet måtte henholdsvis nedrives og sløjfes. I den nye linie blev den nuværende Bazarbygning (med Nimb-restauranten) opført og indviet i 1909 (fig. 3).

Bernhard Olsen satte et afgørende præg på Tivoli. I hans direktørtid blev således det nuværende kinesiske Pantomime-teater bygget i 1874. Det karakteristiske "Påfugle-tæppe" var hans ide. Inspirationen havde han fået i Paris. Desuden blev også Tårnpavillonen bygget i hans periode. Under Bernhard Olsen arrangeredes også en række fantasifulde Tivoli-fester i samarbejde med teatermaler Carl Lund.

Det var således Bernhard Olsen, og før ham gartner F.W. Frisenette, der for alvor begyndte Tivoli's udvikling som den frodige farverige blomsterhave, den er i dag.

Da Bernhard Olsen i 1885 sluttede sit virke i Tivoli, koncentrede han sig om arbejdet med Folkemuseum-projektet. Det fik sin endelige og lykkelige placering i Sorgenfri ved Kongens Lyngby på et frit areal ved den daværende Grundtvigs Højskole. Her blev de første gamle landbrugs-ejendomme, som han havde købt i henholdsvis Halland (Skåneland), Slesvig, Jylland, Færøerne og Island genopført og monteret med deres samtlige inventar, som han selv og andre havde indsamlet. Og her kunne Bernhard Olsen fortsætte med at anlægge almue-haver med deres tilhørende planter og blomster.

Frilandsmuseet, som det nu hedder, blev indviet for publikum i 1901.

Tak til museumschef Louise Skak-Nielsen ved Tivoli's Museum for værdifulde oplysninger om Tivoli's historie.

Benyttet litteratur

Der er en stor litteratur om emnet labyrinter. Særlig udkom der flere bøger i forbindelse med "Labyrint-året", som blev fejret i 1991 i England.

Adrian Fisher and Georg Gerster: The art of the Maze - Weidenfeld and Nicolson - London 1990.

Janet Bord: Mazes and labyrinths of the World - London 1976.

Holger Rasmussen: Bernhard Olsen - Virke og Værk - Nationalmuseets Folkelivsstudier 6 - 1979.

Bernhard Olsen: Lidt om Labyrinter - illustreret Tidende XVIII (1876 - 77) - s. 479 - 480.

Ernst Mentze og Harald H. Lund: Tivoli Minder - Carl Allers Bogforlag 1943.

Lis Haugstedt: Tryllehaven Tivoli - Museum Tusulanums Forlag - Kbhvn. 1993.

En dansker i Dortmund

Westfalenpark - 100 års kultur- og parkhistorie

A Dane in Dortmund

Westfalenpark - 100th anniversary history of Culture and park

Keywords: Edvard Glæsel; Dortmund; Kaiser Wilhelm Hain; Park; Urban; History; Germany

Lene Floris*

For hundrede år siden, helt nøjagtigt den 3. juni 1894, var der officiel åbning af en ny bypark i Dortmund i hjertet af Tysklands Ruhrdistrikt. Parkanlægget hed dengang Kaiser Wilhelm Hain - Kejser Wilhelm Lunden, men fik senere, efter 2. verdenskrig, navnet Westfalenparken.

Parkens historie afspejler Tysklands udvikling i det 20. århundrede: Fra Kejsertiden over 1. verdenskrig, nationalsocialismen og 2. verdenskrig til efterkrigstidens "Wirtschaftswunder" 1). Parken fortæller således politisk og ideologisk historie, men den er også et vigtigt vidnesbyrd om, hvordan forskellige livsformer gennem tiden har gjort brug af et offentligt rum. Parken har altid været et uhyre populært udflugtssted, og ikke mindst i efterkrigstiden har den været meget besøgt af så at sige alle befolkningsgrupper. I Dortmund siger man, at enhver "Dortmunder" har mindst eet fotografi fra Westfalenparken i sit familiealbum. Alene ved Forbunds-haveudstillingen i 1959 var der 7 mill. besøgende på 171 dage. Det er parkens kulturhistorie og kun i mindre grad dens anlægshistorie, der behandles i det følgende.

Et grønt åndehul i storindustriens kulturlandskab

Dortmund gennemgik som de andre større byer i Ruhrdistriktet en voldsom udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet. Omkring år 1850 var den en lille, næsten idyllisk by med landbrug, men i takt med udbygningen af de store industrier indenfor kul- og stålbranchen skete der en enorm befolkningstilvækst. Fra år 1850 til 1900 voksede indbyggertallet fra ca. 10.000 til knap 150.000 indbyggere.

Omkring år 1900 var de førende kredse i byen stolte af de rygende skorstenene, et symbol på den voksende industri, men snart var der også bekymring over den kvalmende røg, frugttræer som ikke længere bar frugt, de sodede mure langs floden Emsen, som uden betænkning blev anvendt som kloak for de store industrier. Ønsket om frisk luft og et grønt åndehul for

1. Dortmunds sydlige del var overvejende borgerskabets domæne. Kaiser-Wilhelm-Allee var en fornem adresse.

byens befolkning kombineret med en romantisk patriotisme koncentreret om kejser Wilhelm den 1. var baggrunden for etableringen af Kaiser Wilhelm Hain.

Dortmunds sociale geografi

Byen Dortmund var omkring århundredskiftet niveaudelt i mere end een forstand - ikke bare geologisk og geografisk med den lavtliggende nordlige bydel og den højere sydlige del, men også socialt og kulturelt. Man kan således tale om, med et etnologisk begreb, at byen havde en social geografi, hvor livsformerne levede og mødtes på forskellig vis 2).

Mod nord lå storindustrien og arbejderkvartererne med boliger af meget ringe kvalitet. Her var stor sygelighed, smalle gader, manglende gadebelysning, ingen fortov, - og indbyggerne skulle ikke klage, mente byens ledelse, da de kun repræsenterede en meget lille del af byens skattegrundlag. Der var ganske vist indrettet en lille park ved petroleumshavnen, men den var kun en svag afglans af Kaiser Wilhelm Hain. I den sydlige del af byen lå borgerskabets kvarter med store villaer og brede alleer, og det var naturligvis her byens fremmeste borgere ønskede deres ny bypark og mindesmærke placeret. Kaiser Wilhelm Alle blev da også fra begyndelsen en fornem adresse. Forskellen mellem livsformernes domæne var også symboliseret i byens to badeanstalter: I den nordlige del var badet primitivt indrettet og vandet blev kun skiftet en gang ugentligt, i den sydlige del havde badeanstalten palmer i vestibulen, kakler og skinnende chrom.

Men etableringen af en offentlig park med mindesværker var ikke alene et spørgsmål om markering af sociale domæner. I slutningen af 1800-tallet var Tysklands borgerskab begejstret optaget af at rejse mindesværker for Kejser Wilhelm, "heltekejseren" - det tyske riges fader. Fra 1888 til 1914 blev der rejst mellem 300 og 400 mindesmærker for den populære kejser og af dem en stor del i Westfalen, og Dortmund ville ikke stå tilbage for andre byer.

En konkurrence udskrives

Initiativet til Kaiser Wilhelm Hain blev taget af byens honoratiores med overborgmesteren og dommer Beaumer i spidsen. Man oprettede en forening, der skulle samle private pengebidrag, og udskrev den 6. februar 1890 en konkurrence om tegninger til anlægget. Førstepremien var på 400 mark og 2. præmien 200 mark. Den 8. marts samme år offentliggjordes bedømmelsen 3). Der var indkommet 44 bidrag i konkurrencen, som alle nøje blev gennemgået af komiteens seks medlemmer. 12 af disse forslag levede op til det på forhånd beskrevne program, og af disse blev ni betegnede som "fremragende".

Førsteprisen gik til Dortmund-firmaet Coers og Søn. I begrundelsen lagde komiteen vægt på, at vinderen havde løst opgaven særligt godt med hensyn til indretningen som offentlig park og den dertil hørende færdsel af en stor bys befolkning. Den foreslåede store dam omgivet af brede alleer dannede en passende forberedelse til det virkningsfuldt arrangerede mindesmærke, mente komiteen. Den roste den lykkelige forbindelse mellem den franske stil ved dammen og en friere behandling af resten af parken.

Alligevel anbefaledes, at dette forslag blev kombineret med forslaget fra vinderen af andenprisen. Den øvre del skulle anlægges efter Coers forslag, den nedre del efter den danske landskabsgartner Edvard Glæsel's tegninger.

Edvard Glæsel og Kaiser Wilhelm Hain

Edvard Glæsel (1858-1915) var født på Clasonsborg ved Herning og uddannet gartner hos handlingsgartner Ludvig Hansen på Vesterbro.

2. Landskabsgartner Edvard Glæsel 1858-1915. Foto venligst udlånt af hans datter Else Glæsel Volf

Berlin, den 6. Februar 1890.

Preisauschreiben.

Der Vorstand des „Vereins zur Errichtung eines Kaiser Wilhelm-Hains“ in Dortmund hat ein Preisauschreiben für die Hainanlage erlassen. — 1. Preis 400 Mark; 2. Preis 200 Mark.

Die Bestimmungen sind von dem Schriftführer des Vereins, Herrn Kaufmann Selnt. Schlueter, Dortmund, Ostenthallweg Nr. 10 gratis zu beziehen.

Wir bringen dies hiermit zur gef. Kenntniss unserer Mitglieder.

Der Vorstand.

Verein Deutscher Gartenkünstler
Sitz: Berlin.

3. Kort fra Verein Deutscher Gartenkünstler til Edv. Glæsel, dateret 6. februar 1890. Kortet blev udbragt den 8. febr. - påklæbet en seddel "Nærværende Brev ville være blevet udbragt tidligere, hvis Adressatens Bopæl havde været angivet. Adressen lyder Landschaftsgärtner Herr Glaesel, Kopenhagen. På trods af disse nøjsomme oplysninger kom kortet alligevel frem i løbet af to dage.

Efter 5 års læretid blev han undergartner på Bregentved 1879-81. Han rejste derefter 5 år til England og drog siden til bl.a. Tyskland, Frankrig og Italien for at studere havekunst 4).

I 1888 nedsatte han sig i København, men han bibeholdt stadig sine internationale kontakter.

I Edvard Glæsels samling af tegninger, der befinder sig på Danmarks Veterinær og Jordbrugsbibliotek, kan man få et indblik i hans arbejde med Kaiser Wilhelm Hain og hans deltagelse i tyske konkurrencer. Der eksisterer tre mapper, foruden materialet vedr. konkurrencen i Dortmund, der har berøring med Tyskland. Heraf fremgår det, at han var optaget af projekter formidlet af Gartenkünstler Verein (nr. 48) bl.a. Kaiser Wilhelm Platz og

Verein zur Errichtung eines Kaiser-Wilhelm-Hains.

Dortmund, den 10 Februar 1890

Ed. Glæsel
Papierlager

Gütige Brief an mich empfangen. Ich habe
den Plan des Kaiser-Wilhelm-Hains
in Dortmund, wie auch die Bestimmungen für

4. Brev fra komiteen til oprettelse af Kaiser-Wilhelm-Hain.

Botanisk Have i Dresden (i forbindelse med den internationale Gartenbau-udstilling 1887) samt en udstilling i Berlin maj 1890 (nr. 55). Det har desværre ikke været muligt at undersøge hans evt. engagement i et projekt i Breslau (nr. 73), men det vides, at han vandt guldmedalje ved en udstilling i Düsseldorf i 1902 5).

Edvard Glæsel fik kendskab til konkurrencen om Kaiser Wilhelm Hain gennem foreningen Verein Deutscher Gartenkünstler, Berlin. Det fremgår af et kort i Glæsels Samling, udsendt af foreningen 6. februar 1890 med det formål at gøre medlemmerne opmærksom på konkurrencen 6).

Edv. Glæsel må straks have fattet interesse for sagen og rekvirerede programmet for konkurrencen. I hvertfald modtog han 10. februar et brev fra Verein zur Errichtung eines Kaiser Wilhelm Hains. Heri bekræftes, at planen fremsendes, som ønsket. Det uddybes, hvordan der skal tages hensyn til vejforløb, og hvorledes man har overvejet udsigten fra området - man er ikke utilfreds med, at man kan se nogle "industrielle Etablissements og Berghütten" i horisonten. Det angives endvidere, hvorledes mindesmærket (statuen af Kaiser Wilhelm) skal have front mod nord, og man tilbyder at sende et foto. Det er formentlig det fotografi af et maleri fra 1889, som endnu findes i Edvard Glæsels arkiv.

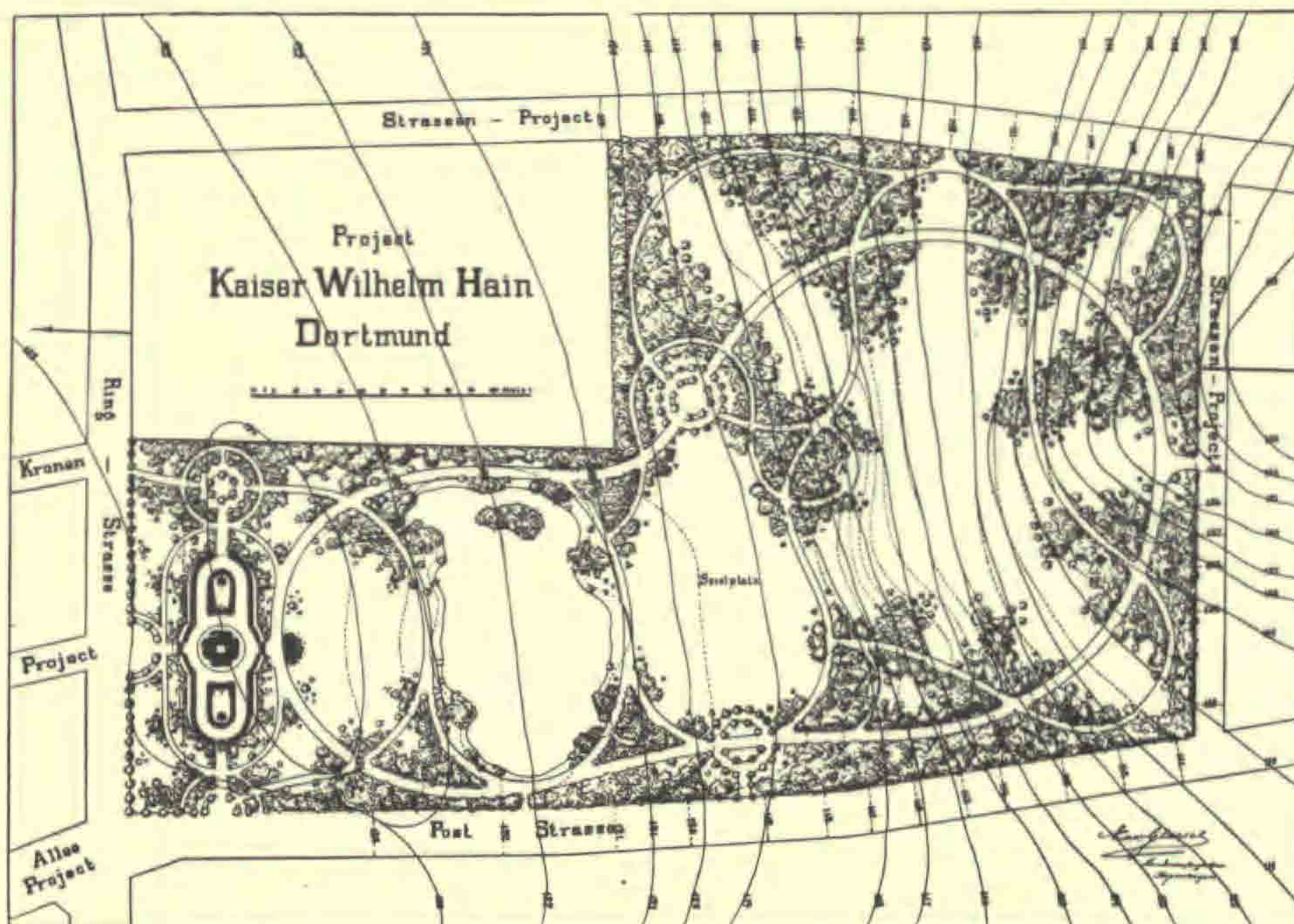
Det fremgår endvidere af arkivmaterialet, at han lagde et stort arbejde i at tegne hain-anlægget, og kladden til de skriftlige kommentarer til den smukt farvelagte hovedplan er bevaret på både dansk og tysk og til tider begge sprog blandet sammen.

I komiteens officielle trykte bedømmelse fra 8. marts roses Edvard Glæsel for sine landskabeligt virkningsfulde arrangementer. Hans forslag til

5. Oprindeligt var mindesmærket for Kejsers Wilhelm I planlagt som en rytterstatue. På grund af pengemangel og kunstneriske overvejelser kom kejseren dog aldrig til hest, men måtte nøjes med at betragte sine undersåtter siddende i en stol.

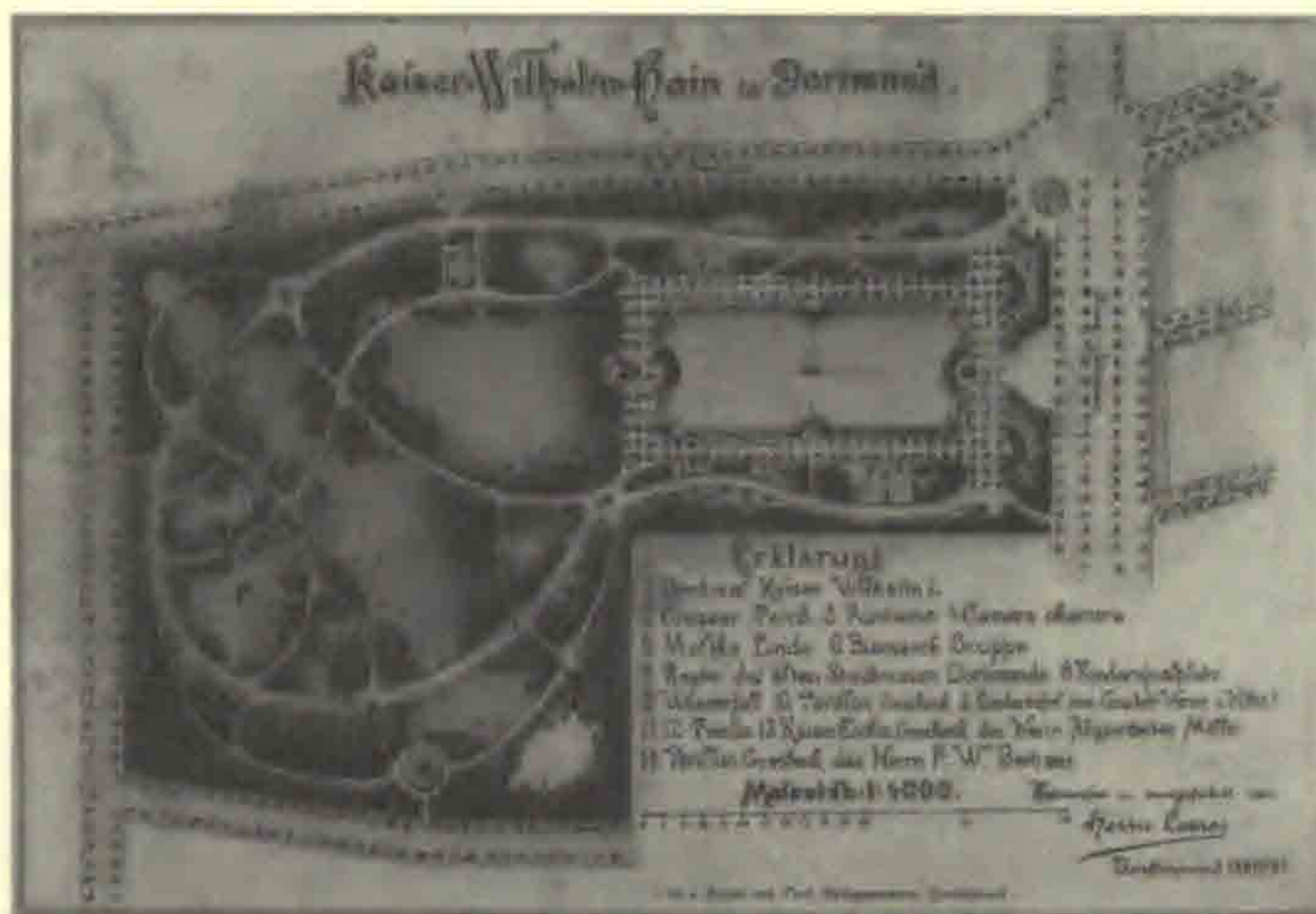
6. Edvard Glæsels plan for Kaiser Wilhelm Hain, 1890.

anlægget indeholder talrige perspektiver og rummer afveksling mellem tætte partier og udsigter. Vejforløbet er "klart og skønt" og trægrupperne rigtigt fordelt og disponeret. Dog kunne prydparken ved indgangen have været bedre gennemarbejdet, mente komiteen. Man konkluderer, at programmet var opfyldt og den tegnemæssige fremstilling god, ligesom prisen for anlægget var overholdt. Et af de svage punkter var altså området omkring indgangen, som formentligt ikke har levet op til komiteens store forventninger om en pompøs og storslået ramme om mindesmærket. Glæsels plan var derimod mere inspireret af den engelske landskabelige stil og rummede bl.a. et lege- og sportsområde.

Formentlig med Edv. Glæsels egen håndskrift er tilføjet hans skuffede, men trods alt optimistiske kommentar i marginen på den trykte bedømmelse:

"Landmanden saaer i Mulden den mørke
Frøkorntet for den kommende Høst
Derover vandrer Efteraarsstormen
Derover lægger sig Vinterens Tue
han gjør som jeg, begraver sit Haab
han troer som jeg paa Sol og Vaar."

7. Den endelige planløsning for Kaiser Wilhelm Hain, tegnet af Coers 1890/91. Edvard Glæsels stiforløb er anvendt næsten uændret.

Den trykte bedømmelse er sandsynligvis blevet fremsendt sammen med et brev af 12. marts fra komiteen, hvori meddeles, at Glæsel har fået tildelt anden prisen - og hvori det præciseres, at man nu ikke længere har forpligtelser overfor Glæsel. Desværre kendes Edvard Glæsels egen korrespondance ikke.

Det endelige anlæg blev en kombination af det vindende Dortmund-firmas nordlige del, i streng symmetrisk stil - med Glæsels mere landskabelige stil i den sydlige del. Glæsels stiforløb blev anvendt stort set uændret. I den sammenhæng er det vigtigt at erindre, at netop stierne var betydningsfulde i en tid, hvor man ikke kunne tænke sig at gå på græsset. Det var anlæg som dette G.N. Brandt senere kaldte "Glæsels soignerede Søndagslandskab højst prydet med en buksbommønstreret Rosenhave" - karakteristisk for tiden før 1. verdenskrig 7).

Edvard Glæsel i Danmark

I Danmark blev Edvard Glæsel iøvrigt kendt for sine tegninger til et meget stort antal større og mindre haver og parker. Allerede fra 1890'erne var han meget brugt, og fra tegnestuen på hjørnet af Frederiksberg Alle og Platanvej udgik utallige tegninger til villahaver, især i Københavnsområdet. Han var også engageret i Almindelig Dansk Gartnerforening og udgav "Fortegninger til Gartnerelever", der kunne anvendes til selvundervisning. Nok så kendt er imidlertid hans arbejde med store landskabelige haver og parker som f.eks. Vallø Stiftshave, parkanlæg ved Vedbygård, Charlottenlund Slot, Nivågård, Dronninggård, Giesegård, Bækkeskov m.fl samt svenske herregårdshaver. Han tegnede ligeledes mere "offentlige" anlæg som Rådhushaven i Kbh., Sorø Ny Kirkegård, Vestre og Bispebjerg Kirkegård og Fælled-

parken, hvor han fik overdraget, på grundlag af de præmierede konkurrenceplaner, at udarbejde de endelige planer til anlægget. Måske var Glæsels arbejde med Kaiser Wilhelm Hain virkelig "Frøkorntet for den kommende Høst" - her fik han i hvert fald lejlighed til at udfolde sine evner og få sine tanker og ideer afprøvet i en international konkurrence.

Et patriotisk frilandsmuseum ?

Tilbage til Dortmund. Det første spadestik til Kaiser Wilhelm Hain blev taget i 1890 med ordene "mit Gott, für Kaiser und Reich", men det færdige anlæg kunne først højtideligt åbnes 4 år senere, efter forskellige praktiske vanskeligheder. I de følgende år blev der rejst flere mindesmærker og omkring år 1900-1910 kan Kaiser Wilhelm Hain betegnes som et patriotisk frilandsmuseum med mindesmærker for Kejsers Wilhelm I (heltekejseren), hans søn Kejsers Friedrich og sønnesøn Wilhelm II, Dronning Luise, kansler Bismarck og andre store nationale og lokale "helte" 8). Hovedindgangen var prydet med store smedejernsgitre, hvorover to ørne med et vingefang på 2,35 m svævede og symboliserede det preussiske herredømme - og lige indenfor indgangen var opstillet en obelisk smykket med en 1,5 m høj smedejerns-kejserkrone.

Patriotismen kom ikke blot til udtryk i de mange mindesmærker, men også ved national festdage som kejserens fødselsdag, Bismarck-dag, og Sedandag, den 2. september, der blev fejret i anledning af slaget ved Sedan, 1870, hvor den fransk hovedarme kapitulerede til tyske tropper. Med parken var der etableret en scene for sådanne store nationale fester, og her havde byens borgerskab en ny mulighed for selvfremstilling: det gjaldt om at se og blive set.

Kaiser Wilhelm Hain vokser - en folkepark bliver til

Parken var ikke blot en national manifestation, men blev i høj grad også et rekreativt område med sjældne træer og blomster, som flere gange blev

8. Kaiser Wilhelm Hain, Hovedindgang.

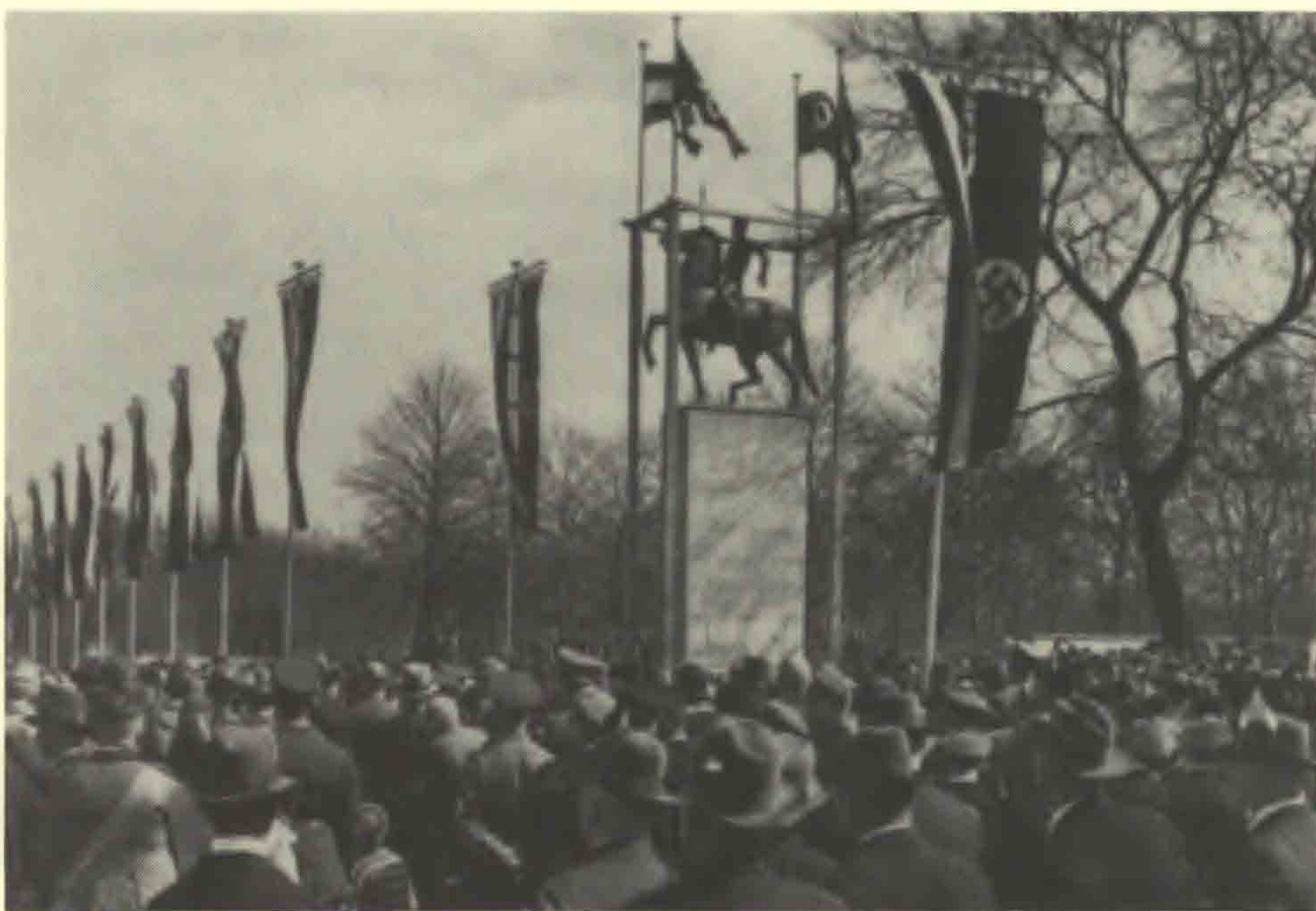

9. Buschmühle. Populær restaurant i forbindelse med Kaiser Wilhelm Hain - med plads til over 3.000 gæster, da den var på sit højeste.

udvidet med nye arealer, der gav mulighed for etablering af kælkebakke kildeanlæg og meget andet. Parken dannede på den måde efterhånden også ramme om mere folkelige arrangementer som f.eks. botaniske omvisninger, Dortmunder Blumentag og Børnehjælpsdag.

I 1926 erhvervede byen Dortmund også Buschmühle, en meget populær restaurant med tilhørende jord. Restauranten, oprindeligt en vandmølle, var startet som et ydmygt udskænkingsted af øl og mælk for byboere på søn-

10. Krieger-Ehrenmal. I løbet af 1930erne kom nationalsocialismen til at præge hain-anlægget.

dagsspaderetur, men den udviklede sig til at blive en af de største restauranter i Tyskland med plads til over 3.000 gæster på overdækkede terrasser.

I 1920- og 1930'erne blev afholdt utallige promenadekonserter, men der var også oprør på vej. Det blev i 1926 foreslået, at Kaiser Hain skulle skifte navn til Volkshain, og at der skulle opsættes et Aldrig-Mere-Krig-mindesmærke.

Anden verdenskrig og Westfalenparken

Men det kom til at gå helt anderledes. I 1934 besluttede byen at modernisere Kaiser Wilhelm Hain med et Krieger-Ehrenmal af stærkt nazistisk tilsnit, ligesom det oprindelige indgangsparti blev nedrevet i 1938. Nu var det nationalsocialismen, der satte sit præg på parken. Der blev indkøbt jord til en stor græsplæne, som skulle anvendes til opmarchplads for det tredje riges ungdomsmøder, og ved krigsudbruddet blev der indrettet beskyttelsesrum under det 28 m høje Bismarck-tårn (bygget 1905). De fashionable adresser på Kaiser-Wilhelm Allee kom nu til at lyde på Adolf Hitler-Allee, og hvor man tidligere havde plantet Bismarck-egetræer, var det nu Hitler-linde. Det

11. Fjernsynstårnet i Westfalenpark som symbol på teknologisk og økonomisk fremskridt. 1959.

civile parkliv gik næsten uforandret videre de første krigsår, men parken og Dortmund by blev ved et stort luftangreb marts 1945 totalt ødelagt med 5.000 tons bomber.

I den indre by lå over 90% af boligerne i ruiner.

Efterkrigstiden

Kaiser Wilhelm Hain udgjorde efter krigen et trøstesløst landskab med ødelagte træer, bombekraterer og en tørlagt dam. Imidlertid blev området hurtigt benyttet til privat havebrug af byens befolkning, hvilket især var nødvendigt i de første hungerår. Særligt bunden af dammen med næringsrigt slam dannede god grobund for kartofler og grøntsager. Omkring 1948 begyndte befolkningen så småt igen at have overskud til og brug for et rekreativt område, og man begyndte at genopbygge parken, der skiftede navn til Westfalenpark.

Og parken fik ny symbolværdi med de store gartnerudstillinger efter krigen (1959 og 1969). De blev i høj grad symbolet på viljen til genopbygning og viste også fascinationen af tekniske fremskridt som for eksempel den roterende restaurant på det 212 m høje fjernsynstårn. Haveudstillingerne fik mange millioner gæster, og var ikke alene publikums- og økonomiske succeser, men et resultat af "Wirtschaftswunder" 9) .

Idag er Westfalenparken 70 ha stor og et meget populært udflugtssted med friluftscene, det nationale tyske Rosarium, legepladser, Forum for solenergi, Kogebogsmuseum, Naturfredningshus, geologisk have og meget mere. Det er stadig en folkelig park, der fortæller kulturhistorie, og som danner rammen om et fritidsliv med studiebesøg for havekyndige, legepladser for børn, bænke til de elskendes stævnemøder, musik og teateroplevelser m.v. Og selvom Dortmunds industri har skiftet karakter, er der også i dag behov for et grønt rekreativt område til byens over 600.000 indbyggere.

Afslutning

Westfalenparkens historie er en vigtig del af hverdagslivets og den politiske/ideologiske historie. Den viser også, at det er væsentligt, at "parkhistorie" ikke alene ses ud fra havearkitektoniske synsvinkler, men at en kombination med nabodiscipliner kan være frugtbar. 10) Parken som fænomen er et studiefelt, der rækker vidt, og man kan håbe, at der i lighed med Westfalenparkens historie kommer lignende studier af danske parker. Og i den forbindelse er Edvard Glæsel et nærmere studium værd.

* Lene Floris.

Museumsinspektør, Nationalmuseet Nyere Tid.

Mag.art. i Europæisk Etnologi.

Litteratur

- Bruun, S og A. Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til Aaret 1919. 1920.
Dansk Biografisk Leksikon, 1936
Havekunst 22. årg. nr. 2 København 1941.
Nekrolog. Edvard Glæsel. Dansk Gartner Tidende nr. 25, 1915.
Parkgeschichte(n). Dortmunds Westfalenpark und seine hundertjährige Tradition. Essen 1991. Bogen udkom i anledning af Gartenschau 1991.
Pedersen, Anton: Gartnerslægten Glæsel. Fra Kvangård til Humlekule. nr. 1, 1971.

Utrykte kilder

- Landskabsgartner Edvard Glæsels arkiv, Danmarks Veterinær og Jordbrugsbibliotek.
Kaiser Wilhelms Hain, Dortmund, mappe nr. 54.
Berliner udstilling, mappe nr. 55.
Gartenkünstler Verein Project, mappe nr. 48.
Breslau project, mappe nr. 73.

Mappe 54 indeholder:

1. Skitse til plan over Kaiser Wilhelm Hain, blæk, farveblyant, blyant. u.d. og signatur
2. Samme rentegnet og farvelagt med titel: Project Kaiser Wilhelm Hain, Dortmund. Sign. Edv. Glaesel Landschaftsgartner, Kopenhagen.
3. Samme som lustryk, stærkt formindsket.
4. Affotografering af maleri med rytterstatue i parkanlæg. Signeret C. Risse, 1889.
5. Kort fra Verein Deutscher Gartenkünstler, udskrivelse af konkurrencen 6. februar 1890.
6. Beschlüsse der Commission für Entscheidung über den Wettbewerb bei den Entwürfen für die Anlage eines Kaiser-Wilhelm-Hain in Dortmund. 8. marts 1890.
7. Brev fra Verein zur Errichtung eines Kaiser Wilhelm Hains. 10. febr. 1890.
8. Brev fra samme dat. 12. marts, 1890.
9. Brev fra Berlin, Verein Deutscher Gartenkünstler. 4. marts 1890.
- 10.-15. Blå kladdemark med udkast til tekstlig del af projektet.

Noter

1. Fischer, Heike: Ausflugsziel für Millionen im Schatten der Hochöfen. In Parkgeschichten, Essen 1991.
2. Møllgård, Johannes: Byens Sociale Geografi. Statens Byggeforskningsinstitut 1984.
3. Beschlüsse der Commission für Entscheidung über den Wettbewerb bei den Entwürfen für den Anlage eines Kaiser-Wilhelm-Hain in Dortmund. Edv. Glæsels samling. 54. Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek.
4. Jvf. Fra Kvangård til Humlekule nr. 1, 1971, Nekrolog, GartnerTidende nr. 25, 1915, Dansk Biografisk Leksikon, 1936.
5. Jvf. Fra Kvangård til Humlekule nr. 1, 1971 og Nekrolog, GartnerTidende 1915.
6. Trykt Kort med udskrivelsen af konkurrencen 6. februar 1890.
Edv. Glæsels Samling. 54. Danmarks Veterinær og Jordbrugsbibliotek.
7. Om Glæsels betydning for den senere havearkitektur, se Stephensen, Lulu Salto: Tradition og Fornyelse i Dansk Havekunst. København 1993. Hauxner, Malene: Fantasiens Have. København 1993.
8. Jünger, Oskar: Ein Stadtpark für ewige Zeiten... Der Kaiser-Wilhelm-Hain - Vorläufer und Keimzelle des Westfalenparks, Parkgeschichten, Essen 1990.
9. Ebert, Ralf/Schneider, Michael: Aus grauer (Ruinen-) Städte Mauern.... in die grüne Stadt von morgen ?. Hintergrund und Bedeutung der Bundesgartenschau für den Wiederaufbau Dortmunds nach dem Zweiten Weltkrieg. In Parkgeschichten, Essen 1991.
10. Rosenzweig, Roy and Blackmar, Elizabet: The Park and the People. History of Central Park. Cornell University Press 1992.

Mindehøjen i Søndermarken

Memorial mound in Søndermarken

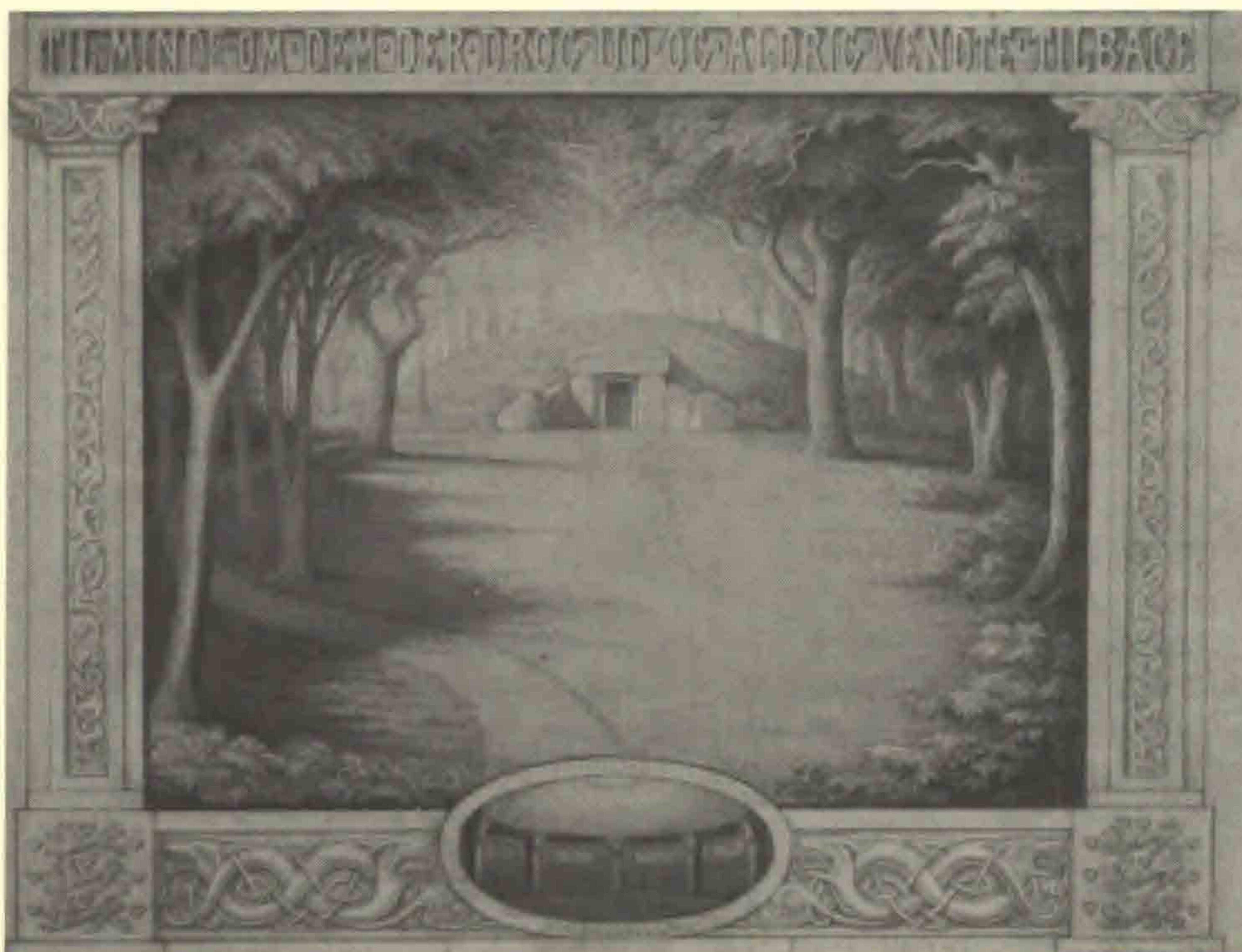
Keywords: Memorial mound; Emigrants; USA; Landscape; Park; History; Denmark

Jane Schul

I begyndelsen af 1920'erne opstod i USA tanken om at mindes de danske udvandreres historie. De, der drog ud i verden og aldrig vendte tilbage. Enten fordi de ikke fik mulighed for eller råd til at gense Danmark eller fordi de døde derude. Det var så kort tid efter genforeningen og de nationale tanker og følelser havde et meget fast greb i folk.

Der var enighed om, at mindesmærket burde ligge i København. Jylland havde Rebild Bakker, hvor dansk-amerikanerne kunne mødes, men der var intet sådant sted i nærheden af København.

Før offentligheden kunne indvies i projektet, måtte der dog foreligge kon-

Erick Stuckmanns tegning af Bundgaaards monument, i Søndermarken, for udvandrende danske. (Erstad-Jørgensen)

krete forslag og tegninger. Der blev nedsat en arbejdskomite af dansk-amerikanere, som udpegede billedhuggeren Anders Bundgaard (1864-1937) til at udarbejde forslaget til mindesmærket. Han havde i 1899 skabt sit hovedværk Gefionspringvandet, med tema fra den nordiske mytologi. Dette springvand var i parentes bemærket oprindeligt tænkt opstillet på Rådhuspladsen.

Bundgaard blev begejstret for ideen og valgte igen et urdansk motiv, nemlig en kæmpehøj. Efter mange og lange forhandlinger blev forslaget godkendt.

Højen blev bygget op over et udsmykket, indvendigt kammer med dekorationer, der fremstillede motiver fra indvandrerens liv og færd. Gennem en smal stensat gang kommer man ind i selve højen. Siderne er beklædt med tilhugne granitsten og øverst i højen er en meterstor åbning ud mod det fri, der lader lyset slippe ind. For at rummet også skulle kunne opleves på mørke dage, er der indlagt en diskret krans af elektriske pærer, skjult i randen af åbningen.

Gulvet er belagt med fliser i stjerneform, hvor stjernernes spidser symboliserer de fem verdensdele. I midten af rummet står en legemsstor kvindeskikkelse med to børn i armene, symboliserende moderen, Danmark. Rundt om på væggene er indmuret relieffer, der viser motiver fra emigranternes liv og færd i det fremmede:

1. Moderen står ved ledstolpen og ser efter sønnerne, der drager ud. Hunden, symbolet på trofasthed, følger dem.
2. Kampen mod vanskelighederne i det fremmede.
3. Skoven ryddes og det første hus - blokhuset - bygges.
4. Marken pløjes. Sæden sås. Nye træer plantes.
5. Kristendommen: Protestanten med præriekirken. Katolikken. Slaget ved Lydanis. Korsridderne.
6. Kvægavl. Hyrden med sin hund. Pigen med mælkespanden. Slagteren fører et får til slagtebænken.
7. Søfart. Handelsflåden.
8. Håndværket. Det ny land bygges op.

9. Familielivet. Ungdommens leg. Idrætten. De gamle: Visdommen og erfaringen.

Så kom det vanskelige spørgsmål om placeringen af højen.

Både Dyrehaven og Kastelsvolden var på tale. Men de ansvarlige her havde ingen velvilje over for ideen. Anders Bundgaard mente selv, at Søndermarken ville være et passende sted for højen.

Denne placering vakte heller ikke udelt begejstring hos Inspektoratet for de kgl. Lysthaver (Statshaverne), under hvem Søndermarken hørte og i første omgang blev svaret et blankt nej. Ikke bare kgl. haveinspektør Clemens Jensen, men også Forskønnelseskomiteen og fredningsnævnet var stærkt imod. Loven om statshaverne tillod imidlertid ikke et direkte forbud mod anlægget fra haveinspektoratets side.

Dette blev også påpeget i en række artikler, der fremkom i dagspressen og især i "Havekunst" årg. 5, 1924. Her blev der af E. Eratad-Jørgensen redegjort for problemerne med det manglende effektive værn mod overgreb:

"Men selv om amerikanernes monumentsag er uigenkaldeligt forkludret, og selv om Søndermarken endnu en gang må lægge ryg til, bliver der et spørgsmål af stor principiel betydning tilbage: er det rigtigt og heldigt, at statshaverne ligger så ubeskyttede, som de ligger, således at en monumentpladssøgende komite, afvist både her og der, går over, hvor gærden er lavest og, uden at nogen får det at vide, rykker ind i en af statshaverne med hvad som helst, blot et ministerium, der ellers ikke har synderlig med æstetiske spørgsmål at skaffe, giver sin billigelse?"

Han påpegede også de oplagte problemer, der var ved selve højens konstruktion, smag og behag ufortalt:

"Hvordan tænker man sig lyshullet beskyttet mod drenge uden at skamskænde det hele med høje hegn, og er man betænkt på at holde opsyn fra morgen til aften derinde, eller skal der være adgang forbudt."

G. N. Brandt er om muligt endnu skarpere:

"Man mener måske, at Ministeriet yder Garanti for Havernes Beskyttelse og absolutte Urørlighed, og tror, at medens Haveinspektøren er som en vagtsom knurrende Løve, når nogen prøver at tage et Stykke fra Haverne eller søger Plads for et eller andet derinde. Ingenlunde. I Stedet for at vise Tænder logrer begge Dyrene forhandlingsvenligt, når de fristes med et lille Kødben (Nyt Stakit ved Fasanvejen) eller også bliver de rørte, når der tales til Hjertet om dem, der drog bort, eller foretog sig noget endnu mere mindeværdigt."

Efter lange forhandlinger gav Indenrigsministeriet, under hvem statshaverne hørte, dog tilladelse og Anders Bundgaard kunne gå igang med arbejdet.

Endelig kunne planerne så også offentliggøres i deres helhed i de danske blade, både de hjemlige og i Amerika. Også her vakte de dog kritik, men komiteen gik ufortrødent igang.

Man fandt frem til indflydelsesrige mænd og kvinder i de fleste af U.S.A.'s dengang 48 forenede stater, samt i Algier, Argentina, British Columbia, Britisk Østafrika, Congo, Cuba, England, Italien, Kina, Madeira, Spanien, Sydafrika og Ægypten, og udnævnte disse til lokale arbejdskomiteer.

De nødvendige midler til projektet blev skaffet tilveje gennem en verdensomspændende indsamling blandt udlandsdanskere i alle lande og med et bidrag sat så lavt som 1 dollar, så alle uden hensyn til økonomisk formåen kunne være med.

12.000 dollars blev samlet ind blandt danskfødte og deres efterkommere over hele verden og alle bidragyderne modtog siden en litografi af mindehøjen som tak.

Den 9. august 1925 blev Mindehøjen så endelig indviet, under overværelse af ikke færre end 50.000 mennesker og med deltagelse af statsminister Th. Stauning og hele det danske kongehus: Kong Christian X og dronning Alexandrine, daværende kronprins Frederik, prins Valdemar, prins Georg af Grækenland, prinsesse Thyra og prins Gustav. Bassangeren Johs. Fønss besteg en kampesten og sang en dansk-amerikansk hjemlandssang og der blev holdt taler og sunget sange over temaet: What the world owes to the danes - mange taler og sange. Der var et sådant opbud af patriotisme, at vi skal frem til alsangsstævnerne under krigen for at møde den igen.

Således var alt godt, men tiden har det med at løbe fra disse voldsomme følelser. Interessen for at besøge mindehøjen dalede og besøgstallene faldt fra 91.000 i perioden fra indvielsen til marts 1926 og til 12.000 i året 1927-28.

Årene gik og da 25 års jubilæet nærmede sig kunne Dansk Brodersamfundsloge nr. 318 for hjemvendte dansk-amerikanere konstatere, at højen henlå i trist og forsømt tilstand. Især gav åbningen i højens loft anledning til "megen urenlighed", hvad Erstad Jørgensen da også havde påpeget risikoen for tidligere, og som det ikke kræver megen fantasi at forestille sig.

Ikke overraskende besvarer Indenrigsministeriet logens klage med en henvisning til tidernes ugunst og mangel på midler. Inspektoratet sørger dog for, at højen bliver sat nødtørftigt i stand til jubilæet.

Få år efter tager Inspektoratet endelig initiativ til at få gjort noget ved de mange problemer med hullet i højen. Åbningen bliver lukket med en plade med glasglugger i, og det løser en del af de praktiske genvordigheder med "urenlighederne".

Også det af Erstad-Jørgensen nævnte hegn viser sig at blive nødvendigt.

Højen synker igen ned i glemselen frem til begyndelsen af 60erne, hvor logen igen gør et forsøg på at vække folks interesse og skabe mulighed for at højen igen bringes til ære og værdighed. Ved 40års dagen i 1965 er højen pudset op til den sidste større begivenhed, der bliver holdt her.

Daværende udenrigsminister Per Hækkerup holder tale, der var i god urdansk tradition underholdning af lurblæsere og deltagelse af både USA's og Canadas ambassadører. Besøgstallet bliver dog kun en bleg afglans af de oprindelige 50.000, men her kommer dog mellem 700 og 800 mennesker.

I dag er offentlighedens interesse i højen ikke stor; de færreste parkgæster kender måske endda dens eksistens. Mindehøjen ligger på sit bakke drag i Søndermarken, omgivet af store træer, og falder efterhånden, al diskussionen dengang til trods, ganske godt ind i den romantiske landskabshave idag. Den står som en af dens mange stemningsskabende elementer blandt Norske huse, kildegrotter, pavilloner og springvand. Over indgangen til højen står stadig hugget: "De, der drog ud og aldrig vendte tilbage".

Mindehøjen er åben for offentligheden hvert år den 4. juli. Adgang kan i øvrigt finde sted efter aftale med slotsgartneren. Henvendelse Frederiksberg Runddel 3 E, tlf. 3187 2481 ml. 11 og 12.

Kilder

Arkivmateriale i De kgl. Slotte og Haver.

Erstad-Jørgensen, E. 1924: Statshavernes administration. Havekunst 5: 49-58.

Skvalderkål

Ground Elder

Ground Elder; Medicinal plant; History; Introduction; Denmark

Finn T. Sørensen

Ved læsning af havebrugslitteraturen støder man ofte på en af havens stygge ukrudtsplanter, skvalderkål. Den omtales som et besværligt ukrudt, som en plante indført til Danmark af munkene i middelalderen, og den skal være blevet brugt som medicinplante mod podagra og gigt. At skvalderkål er en besværlig ukrudtsplante er der vist ikke nogen tvivl om, men hvordan med de to øvrige punkter? Har munkene indført skvalderkål til Danmark og har vi i Danmark brugt den mod podagra og gigt?. Omtalen af munkenes indførelse af skvalderkål og dens brug som medicinplante mod podagra sker næsten altid uden kildeangivelse.

Plantens latinske navn er *Aegopodium podagraria* L. navngivet af Linné, der dog har benyttet tidligere anvendte navne. Slægtsnavnet *Aegopodium*, betyder gedefod og nævnes første gang af Tabernaemontanus i 1588. Artsnavnet *podagraria* henfører til plantens brug mod podagra og gigt og optræder første gang omkring 1580 anvendt af Lobelius (1, side 130).

Førlinnæiske navne er *aegopodium*, *podagraria*, *corchorus*, *pyncocomos* (1), *Angelica sylvestris minor* (2,3), *Angelica erratica* (1,2,3), *Herba Gerardi* (1) og *Herba Gerardi* (3). Første gang skvalderkål omtales i Danmark er i 1648 af Simon Paulli (3), hvor følgende navne nævnes *Herba Gerardi*, *Sqvalder=Kaal*, *Suine=Kaal* og *Gerhardi=urt*.

En så udbredt plante har fået mange danske navne gennem tiderne. Således nævner Johan Lange i sin Ordbog over Danmarks Plantenavne (2) over 50 forskellige danske navne for skvalderkål. I flæng kan nævnes navne som Skovkål, Hækkekål, Kejserkål, Svinekål, Bugsmækker og Himmelseng. Den nøjagtige betydning af navnet skvalderkål kendes ikke, men første del af navnet henviser antagelig til plantens kraftige vækst og stammer måske fra at kvælde, dvs. at vælde op af jorden. Ordet kål bruges ofte om planter, der danner store bestande, og hvor bladene er meget iøjnefaldende. Ordet kål kan også henvise til, at den har været dyrket som køkkenurt (2).

I Tyskland har skvalderkål også været en "populær" plante. Heinrich Marzell (1) nævner således over 80 tyske navne. Tysk, *Giersch*. Svensk, *kirs-kål*. Norsk, *skvallerkål*. Engelsk, *goutweed* og *ground elder*. Fransk, *herbeaux-goutteux*.

99. Herba Gerardi.

III. Ange-
lica syl.
minor, siue
Erratica.
Bauhin.
* Pycno-
comos.
Brunf.
* Angelicę
vitium (&
Osteri-
tium syl.)
Trag.
Lon.
* Herba
Gerardi.
Dodon.
* Poda-
graria.
Ad. Lob.
* Angelica
syl. com-
munis.
Camer.
* Agopo-
dium.
Taber.
* Folio-
rum in-
cisuris
mirè va-
riat.

I i

100. Her-

Skvalderkål fra Simon Paulli: Flora Danica. Det er: Dansk Urtebog.

Skvalderkål hører til skærmpantefamilien, Apiaceae tidligere kaldet Umbelliferae. Sektion: De plankærnedede inden for Apioideae.

Skvalderkål er en staudef som blomstrer i juni - juli med næsten meterhøje skud med hvide skærme. Hvert blomstrende skud kan sætte omkring 2.800 frø. Fra jordstænglen danner planten to slags skud. De oprette, blomstrende skud, med hule og kantede stængler og de ikke blomstrende, underjordiske, blege skud med grundstillede blade. Allerede i det tidlige forår kommer bladene op, først med rødligt anløbne bladskeder og krum bladstilk, inden bladet retter sig og den tre gange håndsniitdelte bladplade folder sig ud. Bladene danner et bunddække, så den bare jord er helt skjult. Dette skyldes de nævnte lange underjordiske udløbere, der sørger for at denne flerårige plante kan brede sig i alle retninger. Frugten er ribbet, de to delfrugter har plane modstående flader.

Skvalderkål er naturligt forekommende i Mellemeuropa og Østeuropas skove til Kaukasus og ind i Sibirien hvor den afløses af andre arter. Skvalderkål er sjælden i Sydeuropa og findes ikke i det allernordligste Europa, men ellers findes den udbredt i det meste af Europa (4, 5). Da den spredes let med kulturplanterne, er det vanskeligt at skelne dens naturlige og spontane udbredelsesområde fra områder, hvortil den er indført eller indslæbt (4).

Den er spredt til så fjerne steder som Nordamerika og Tasmanien (6). Da den under danske og nordiske forhold især forekommer omkring beboede steder, antages det at menneskelige aktiviteter er medvirkende til dens udbredelse i såvel Danmark som Norge og Sverige (4).

Skvalderkål anses for at være en fosfatplante, da den ofte optræder hvor jordens fosforindhold er højt, især i forbindelse med menneskelig aktivitet på næringsrige og ofte fugtige jorde på skyggefulde steder som f.eks. i haver, ryddede pladser, lossepladser, vejkanter m.m. (ruderatplante). I en del danske skove forekommer skvalderkål som om den var oprindelig som f.eks. i Ermelunden (7, s. 337,341; 8, s. 259,260) og Sorø skovene (4). I skovene blomstrer den dog sjældnere end i haverne (4).

I 1648 skriver Simon Paulli: "Paa Landszbyen seis denne Urt allermeest udi Fruckte=Hafverne, Humle=Hafverne oc Kaal=Hafverne at voxer: Ellers er den ocksaa paa mange andre steder at finde, oc det endocsaa udi gandske stor menge" (3). Dette sidste kan selv danske haveejere idag også bevidne. Den er en almindelig ukrudtsplante i hække, busketter og staudefbede. Har skvalderkålsudløbere først gennemvævet et staudefbed, så er det næsten umuligt at bekæmpe dem. Stauderne skal graves op og alle stumper af udløberene skal opsamles og fjernes. Der findes en hvidbroget varietet, der undertiden dyrkes i haven som staudef.

Første gang vi under danske (gammeldanske) forhold møder skvalderkål

er ved fundet af ikke forkullede delfrugter fra førromersk og romersk jernalder i beboelseslag og opdyrkede arealer ved Archsum på øen Sild (9). Ved Elisenhof ved Eiderens udløb er fundet to frø i lag fra vikingetiden (10). Ligeledes fra vikingetiden er der ved Fyrkat fundet skvalderkål (11). Ved Tofting lige nord for Elisenhof er frø af skvalderkål fundet fra romersk jernalder (0-400 efter Krist) (10).

Som spiseplante og køkkenurt var den tidligt kendt og brugt. I 1648 beretter Simon Paulli at "men fordi at den aff alle er saa vel kiendt, oc saa saare gemeen en Urt, at enhuer Kierling den nocksom kiender oc veed aff at sige, oc derforuden om Våren ocsaa vide den, mens den endnu er liden oc spæ, at bruge, da hafue vi icke kundet gaa den forbi." (3). Og sådan er det også idag. Til spisebrug indsamles bladene fra om foråret og sommeren igennem, så længe de er unge, blanke, aromatiske og har en mild smag. Ældre plantedele har en meget stærk smag. De bruges i salat, som spinat, suppe og kogt. F.eks. i kartoffelsuppe. "Skærtorsdagskål" eller "Skærtorsdagssuppen" var tidligere en udbredt ret, hvor der anvendtes 7 forskellige slags "kål" (12, 2). Her udgjorde skvalderkål en af dem.

De første grønne blade af skvalderkål tilsat grønkål gav en egen pikant smag (13). (Sjælland)

Den er også brugt som foderplante.

Skvalderkål, der voksede som ukrudt i haven blev, især om foråret, slået af med le og båret ind i stalden og blandet i foderet til kreaturerne (14) (Køgeegnen) (13) (Sjælland).

På Falster fik grisene skvalderlål, medens de var små (15).

Skvalderkål blev skåret fint med en kniv og blandet med gryn, skrå eller lignende og givet til fjerkræ (14) (Køgeegnen).

Det er vanskeligt at finde danske kilder til plantens medicinske anvendelse. Optegnelse fra 1935 omtaler kort, at munke i den katolske tid indførte den til Lolland og brugte skvalderkål som afføringsmiddel (16). I 1648 skriver Simon Paulli " Thi den foraarsager at Bugen bliver blød / og icke lettelligen sætter sig" (3). Ingen af de mange danske navne antyder en medicinsk anvendelse af skvalderkål. Måske har en tolkning af plantens artsnavn, podagraria, i nyere tid, eller oversættelse af udenlandsk plantelitteratur været årsag til at vi i dag ofte møder bemærkningen: Brugt mod podagra. Brøndegaard (12) og Simon Pauli (3) nævner ikke nogen dansk brug af skvalderkål mod podagra og gigt. Simon Paulli har ikke høje tanker om skvalderkål: "Denne Squalder=kaal er icke værd at mand den megit høyt skal acte oc æstimere, saa at vi den nocksom her kunde beleyligen gaait forbi, oc aldelis intet om den talet".

Der er ikke noget der tyder på at skvalderkål nogensinde har været dyrket som medicinplante under danske forhold. Ingen af middelalderens eller

senere historiske planteforfattere omtaler skvalderkål som en dyrket medicinplante (17,3,18,19,20).

På trods af, at planten er så udbredt, og at den har været anvendt som læge- og køkkenplante, er det meget lidt, vi kender til aktive indholdstoffer. Æteriske olier og coffeinsyre kendes fra bladene. Fra de underjordiske udløbere er isoleret et sukkerholdigt protein (21). Yderligere har man i skvalderkål fundet et par stoffer, der er virksomme mod svamp (22, 23).

Af skvalderkålels mulige udbredelsesmåder til Danmark: Naturlig indvandring, ubevidst menneskelig indslæbning og bevidst menneskelig indførelse er den ubevidste menneskelige indslæbning den mest sandsynlige, og det er antageligt sket på et meget tidligt tidspunkt. Skvalderkål spredes let ved små stykker af de underjordiske udløbere, der følger med jorden når planter graves op. På denne måde kan den være indslæbt. Så selv om det ikke kan afvises at munke skulle have medbragt skvalderkål til Danmark, så er det meget usandsynlig - skvalderkålen var her i forvejen i store mængder. Dansk brug af skvalderkål mod podagra og gigt har antageligt ikke fundet sted. Så omtalen af munkenes indførsel af skvalderkål til Danmark og en dansk brug mod podagra og gigt har nok aldrig fundet sted. "Man" har ikke vidst bedre, og så har munkene fået skylden.

Litteratur

1. Marzell, H., 1937: *Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen*. Verlag von S. Hirzel / Leipzig.
2. Lange, J., 1959-61: *Ordbog over Danmarks Plantenavne, I-III*. Ejnar Munksgaards Forlag.
3. Paulli, S., 1648: *Flora Danica*. Det er: Dansk Urtebog. Bd. 2. Rosenkilde og Bagger, 1971.
4. Jessen, K. og Lind, J., 1922-23: *Det Danske Markkruddts Historie*. 136-137.
5. Tutin, T.G. et al., 1964-1983: *Flora Europaea, I-V+Index*. Cambridge University Press.
6. Agronomy division, 1969: *Ground Elder (Aegopodium podagraria)*. *Tasmanian Journal of Agriculture* 40 (3): 190-191.
7. Nørrevang, A. et al. (red.), 1969: *Danmarks Natur bind 6, Skovene*, Politikens Forlag.
8. Nørrevang, A. et al. (red.), 1970: *Danmarks Natur bind 8, Agerlandet*, Politikens Forlag.
9. Kroll, H.J., 1975: *Ur- und frühgeschichtlicher Ackerbau in Archsum auf Sylt. Eine botanische Grossrestanalyse*. Dissertation - Christian-Albrechts-Universität. Kiel.
10. Behre, K.-E., 1976: *Die Pflanzenreste aus der Frühgeschichtlichen Wurt Elisenhof. Studien zur Küstenarchäologie Schleswig-Holsteins. Serie A*.
11. Jensen, H.A., 1985: *Catalogue of late- and post-glacial macrofossils of Spermatophyta from Denmark, Schleswig, Scania, Halland, and Blekinge dated 13,000 B.P. to 1536 A.D.* Danmarks Geologiske Undersøgelse. Serie A. Nr. 6.
12. Brøndegaaard, V.J., 1978-80: *Folk og flora. I - IV*. Rosenkilde og Bagger.
13. Ussing, H., 1918: *Ingvor Ingvorsens Fortællinger om Gammelt Sjællandsk Bondeliv*. Danmarks Folkeminder Nr. 20. side 43.
14. Christophersen, M. og Ussing, H., 1923: *Fra Hedeboegnen*. Danmarks Folkeminder Nr. 206 side 31.
15. Grundtoig, F.L., 1981: *Livet i Klokkergaarden*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, side 90
16. Anon., 1935: *Dansk Folkemindesamling 1906/23:751 (Ringsebølle)*.
17. Hauberg, P., 1936: *Harpestræng, H.: Liber herbarum*. Bogtrykkeriet (Carl Kretzschmer).
18. Herholdt, J.D., 1811: *Et Bidrag til Pharmaciens Medicinal-Taxtens Historie i Danmark*. Kiöbenhavn
19. Schumacher, C.F., 1825: *Medicinsk Plantelære for studerende Læger og Pharmaceutiker*. Bind I. Kjöbenhavn 1825

20. Schumacher, C.F., 1826: *Medicinsk Plantelære for studerende Læger og Pharmaceutiker*. Bind II. Kjøbenhavn 1826
21. Peumans, W.J., Nsimba-Lubaki, M., Peeters, B. and Broekaert, W.F., 1985: Isolation and partial characterization of a lectin from ground elder (*Aegopodium podagraria*) rhizomes. *Planta* 164: 75-82.
22. Kemp, M.S., 1978: Falcarindiol: An antifungal polyacetylene from *Aegopodium podagraria*. *Phytochemistry* 17: 1002.
23. Schulte, K.E. und Wulforst, G., 1977: Polyacetylene aus *Aegopodium podagraria* L. *Arch. Pharm. (Weinheim)* 310: 285-298.

Små meddelelser

Hurtigdatering af planter

Nytteplantenavne som hjælpemiddel til (en grov) aldersbestemmelse af respektive planters forekomst indenfor et givet sprogområde, her Danmark.

Vore talrige gamle nytteplanter har såkaldte trivialnavne, der tilhører to klart forskellige typer: latinskklingende navne som fx. melisse og salvie contra ærkedanske ord som gulerod og sæbeurt. Erkendelsen heraf i forbindelse med en anmodning om hjælp til anlæggelse af en "sagahave" satte mig i gang med et mellemakts-puslespil, hvori et bredt udvalg af navne inden for grupperne *lægeplanter, krydderurter, køkkenurter (spiseplanter), tekniske planter, markplanter og frugttræer* er blevet stillet op i to grupper: I. DANSKE NAVNE II. FRA LATIN OG GRÆSK, evt. fra ANDRE SYDLIGE SPROG stammende plantenavne. Listerne kom til at se ud som anført nedenfor, idet de i Danmark evident hjemmehørende planter blev udelukket. Men en helt skarp grænse er vanskelig at trække; vilde planter, der synes at have været under svag forædling eller i det mindste langvarig dyrkning som fx. havesyre, sort natskygge, skovløg, spergel og jordrøg er medtaget.

Som bekendt er mange klosterplanter blevet indført under det navn, de bærer (bar) i Syden; det er derfor indlysende at sådanne planter normalt er kommet ind i landet i middelalderen, væsentlig senere end dem med et gammelt ægte dansk navn. En slags kontrol på denne påstand består i følgende:

De navne, hvis (gængse) indehaver har kunnet påvises at høre hjemme i Danmark før *klostertiden* (året 1150 blev valgt) er afmærket med kursivering. Det er de arkæologiske fund, der er afgørende; men sandsynligvis kan sager og stednavne (fx. ærtespield) og muligvis heraldik og gamle byvåben også give spredte (usikre) oplysninger; men byarkæologiske undersøgelser har været meget givende, og flere resultater må kunne ventes. Alt i alt har der kunnet optælles af ældre "danksprogede" planter 32 stk, af ældre "latinskbenævnte" planter derimod kun 6 stk.

Ræsonnementet går ud på at forlængst indførte, vigtige, evt. livsnødvendige planter som fx. vore kornsorter hurtigt og formodentlig ofte under påvirkning fra det sydlige udland, hvorigennem planterne er kommet, har fået et navn, der i lighed med vore ældgamle trænavne birk, asp, fyr, ask osv. er vanskelige eller umulige at tyde, mens de noget senere indførte og navngivne planter har fået +/- tydbare navne som skarntyde, gulerod, jernurt. Bortset fra H.N. Rosenkjærs undersøgelser omkring 1906-09 er byar-

kæologernes arbejde af meget ung dato; så med tiden kan der formodentlig ventes flere dateringer til bekræftelse af den her fremsatte teori.

Tab. I Ægte danske navne

Lægeplanter

*valmue, jordreøg
hasselurt, slangerod
moskuskatost
lægestokrose, husløg
korsvortemælk, skarntyde
bulmeurt, pigæble
hjertespond, katteurt
fingerbøl, jernurt
galnebær, hestehov*

Krydderurter

humle, dild, malurt

Markplanter

*hvede, emmer, spelt
byg, havre, hirse, rug, rybs*

Køkkenurter

*boghvede, havemelde
karse, dodder
ært, hestebønne
skvalderkål, kvan
gulerod, oliehorn
natskygge, hvidløg
skovløg, rødløg*

Tekniske urter

*sæbeurt, spindhør
kongelys*

Frugttræer

*hyld, æble (kultur-)
kræge*

Tab. II Navne (dansk-tillempede, sj. oversatte) fra latin og græsk

Lægeplanter

*sevenbom
svaleurt, rude, viol
selleri, hundetunge
oksetunge, kulsukker
lavendel, salvie
marrube, mellisse
matrem, lægealant
kamille, kalmus*

Køkkenurter

*bede, spinat
rabarber
kål, roe, turnips
spergel, pastinak
salat, cikorie
porre, endivie*

Krydderurter

sennep, peberrod
kommen, koriander
kørvel, løvstikke
mynte, merian, timian
isop, balsam, ambra

Tekniske Planter

hamp, vau
vaid
kartebolle

Johan Lange

Ridebanehaven bag Københavns Slot

Denne have omtales af Hakon Lund i De kongelige lysthaver. Ordret skriver han: Det vigtigste materiale ved anlæggelsen af en have er træer, sådan var det også i Ridebanehaven med den modifikation, at træerne, som anvendtes her, først havde været igennem et savskæreri. Derefter lægges stor vægt på plankeværker med perspektiver.

Ja, men i arkiverne kan findes, hvad der voksede i denne have.

1702 er man begyndt på selve Ridebanen. Pladsen og haven bagved planeres. 200 lindetræer plantes (se b75).

1703 købes yderligere 16 linde, der formodentlig plantes i haven (se b60), thi i

1705 må 55 udgåede træer erstattes, såvel på Ridebanen, som i haven (se b81).

Desuden købes 63 frugtræer (se b74).

1706 males 16 postamenter til urtepotter (se b11) og 20 store plantebaljer males med cifre og krone (se b21).

1707 ankommer 63 hollandske linde til haven -nr samt 400 enebærbuske (se b124). Desuden betales for 45 blomsterpotter (se b122), (se b123).

1708 ankommer 6 potter af bly fra Amsterdam. De koster tilsammen 284 rd. De skal stå i den lille have bag Ridebanen (se b197).

Desuden købes 5 skibpund 18 lispund 8 pund bly. Af dette skal billedhuggeren Frederich Ehblisch fremstille 4 urtepotter (se b198), 199.

Derefter køber Peter Schnekkel planter ind. 12 orangetræer, 3000 avnbøg, 224 linde, 188 kirsebærtræer, 14 laurbærtræer og nogle blomster ialt for 477 rd (se b195).

I bilaget står utrykkelig, at det er til den lille kongelige have. Det specificeres, at de 200 linde er med krone, medens de 24 er små, og at 4 af laurbærtræerne er store (48 rd) medens de 10 er små.

50 hollandske nelliker skal plantes i blå Rouahnschen potter. [Her har man grund til forsigtighed. Umiddelbart ville jeg tro, at de kom fra Rouen ved Seinen, men da jeg næsten samtidig et andet sted har set blå hollandske potter omtalt, er jeg ikke sikker. Det kan være navnet på fabrikken.]

12 store Rouanische potter beplantes: 2 med Laurus Alexandrina [en Ruscusart], 4 med buksbom-pyramider, 2 med gul jasmin.

De 12 orangetræer skal plantes i de 12 store blypotter [i et senere bilag (se b202) får Ebisch betaling for 2 blypotter]. Avnbøgene skal bruges til hække. Derudover køber han 611 enebær. Han skal erstatte de, der går ud inden 1709 (se b196).

Desuden 2 meget store laurbærtræer (100 rd).

Til laurbærtræerne køber han 14 store træbaljer (se b200) og derudover køber han 95 hollandske blomster potter (se b201).

1709 køber Schnekel 100 linde til den buegang, der omtales af Hakon Lund. Det er store lave hollandske lindetræer. De er dyre, 1 rd per stk (se b120).

Desuden supplerer han med 44 Rouaensche blomsterpotter (se b121).

1711 betales for 45 tax á 2 rd (se b73) samt 2000 avnbøg af en særlig sort (se b74).

1713 går gartner Johan Cornelius Krieger i gang. Han anskaffer 7 tønder buksbom til de to nye parterrer (se b25).

1719 repareres 23 plantebaljer (se b29).

1723 købes 200 elm til en højst nødvendig udbedring af hækkene i bouskagerne. De anskaffes i 5 á 6 fods højde.

Desuden 14 stk fersken og abrikos (se b74).

Samme år nævnes 6 små og 2 store bilder. Ved bilder forstod man den gang statuer. Desuden nævnes en pavillion (se b73).

Jeg kan ganske vist ikke placere alle disse mange planter, men jeg synes ikke, at man med rette kan sige, at haven er ene plankeværker og perspektiver.

Bilagsnumrene referer til

Rigsarkivet: Partikulærkammer,

Bygningssager, Bygningsregnskaber med bilag kan suppleres med regnskabsposterne i selve Bygningsregnskabet.

Annie Christensen, lic. agro

Havebrugshistorisk Dagbog - okt. 1993 - sept. 1994

Ved A. Ørum-Larsen

Oktober

200.000 mennesker besøger i sæsonen 1993 havemuseet på Egeskov Slot.

7. okt. Peter Olesen præsenterer sin bog om Københavns parker og haver ved en reception i Det kgl. Danske Haveselskabs Brøndsal.

Springvandet foran Frederiksberg Slot i Søndermarken sættes i gang igen.

Rosenfotografen og forfatteren Poul Erik Møller Petersen udstiller sine store fotografier af gamle historiske og nyere arter og sorter af roser - i Frederiksberg Hovedbibliotek.

20. okt. Lotte Möller, den dansk-skånske journalist fortæller om sine naturhaveideer ved et velbesøgt arrangement i Brøndsalen i Det Kgl. danske Haveselskab.

November

10. En bog om C. Th. Sørensen præsenteres ved en reception i Arkitekturcentret, - Titlen er C. Th. Sørensen - en havekunstner - forfattet af professor Sven-Ingvar Andersson og Steen Hoyer.

1994

Februar

18. Den kendte engelske havebogsforfatter Rosemary Verey holder foredrag med lysbilleder i Brøndsalen. Der var 250 tilhørere.

27. Else Sandvad fortæller i Radioen pI - kl. 9.10 om glæden ved plantekataloger.

Marts

Clausholm Slot ved Randers tildeles bevarings-diplom af Europa Nostra.

Moesgaard Museet ved Århus offentliggør udvidelsesplaner, som også omfatter genskabelse af den gamle herregårdshave.

18. Professor Johan Lange's bog om Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark forelægges ved en reception på Landbohøjskolen.

Maj

4. En ny Kongebro opføres efter de gamle tegninger i Esrom Sø ved Fredensborg Slotspark. Det er en gave til Prins Henrik i anledning af 60årsdagen.

26. Blomsterkvartet - "Pengeblomst" - (om tulipanens historie i Europa) - DR - TV - kl. 15.55.

I de senere år har Fredensborg Slotspark været under tilbageføring til Kriegers oprindelige barokform. En oprindelig Kongealle med statuer af danske konger er under re-etablering.

Juni

19. Blomsterkvartet - "Yndlingsfjende" - (om mælkebøtten) - Radio PI - kl. 14.55.

Haveudstillingen "Til pryd og gammen" om Valløe Slotshave i staldbygningen - arrangeret af Køge Museum - 21. maj - 31. august.

Blomsterkvartet - "Husapotek" - (om hylden) - DR - TV - kl. 19.40.

Gods, guld eller gæld - (om Egeskov Slotspark m.m.) DR - TV - kl. 20.00.

Udstillingen "Strejf i dansk havekunst" i kunstmuseet Køge Skitsesamling - 17. juni - 4. september.

Juli

12. Ejeren af Clausholm Slot overrækkes af prins Henrik Europa Nostra-prisen for vellykket restaurering.

16. Godset Gisselfeld's gamle paradehus i parken genåbnes for publikum efter en omfattende restaurering.

"Alverdens skønne haver" - 4 TV-udsendelser om berømte haver med bl.a. Audrey Hepburn - Torsdage 14. - 28. juli og 4. - 11. aug. kl. 20.00.

Udstillingen "Orkideer i kunst og videnskab" på Munkeruphus Museum i Dronningmølle - 26. juli - 4. sept. 1994.

August

Arbejdet på omlægning af indgangspartiet foran Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskoles hovedindgang sættes igang. Indvielsen finder sted 3. november 1994.

"Møen i dansk kunst" - en udstilling i anledning af "Gyldne dage" - festivalen på Nivaagaard malerisamling - 25. aug. - 27. nov.

September

En "pæreskude" fra Fejø er igen, som før i tiden, begyndt at sejle frugt til salg i Nyhavn, København.

En række tæppebede anlægges foran på plænen i det Kgl. danske Haveselskabs have på Frederiksberg - med planter fra begyndelsen af 1800-tallet - et bidrag til "Gyldne dage" - festivalen.

Bibliografi: sept. 1993 - sept. 1994

Ved A. Ørum-Larsen

September

Lisbeth Plum: Museum for havekunst - Berlingske Tidende, 29. sept.

Oktober

Knud Prange: Havevaserne på Sønderkov - eller heraldikkens nytte - i Mark og montre - Museerne i Ribe Amt 1993.

Ole Wivel: Monet's paradis - (om Monet's venskab med Clemenceau og haven i Giverny - i forbindelse med Monet-udstillingen på Louisiana). - Berlingske Tidende - 3.okt.

Anemette Olesen: Planter fra Oldemors tid - Berlingske Tidende Søndag 3. okt.

Jens Kerte: Malerkunsten med ganske enkle midler - (om Claude Monet og hans malerier med motiver fra haven i Giverny) - Politiken 4. okt.

Peter Olesen: København - i parker og haver - illustreret - Gyldendal 7. okt.

Annemarie Lund: Kulturstøtte til herregårdshaver (bl.a. til Gisselfeld) - Arkitekten - okt. 14. - s. 517.

U. sign.: Så springer vandet igen i Søndermarken - Frederiksbergbladet - 12. okt.

Lise Bek, Jens Schjerup Hansen og Gregers Ahlgreen Ussing (Red.): Syn for rum - Århus Universitets Forlag.

Beth Juncker: I malerens have (om Claude Monet) - Politiken 18. okt.

SØR: Apis-Templet i Frederiksberg Have foreslås af Naturfredningsforeningen restaureret og igen taget i brug - Frederiksbergbladet.

Div. forfattere: Bevaringsværdige haver - en række artikler af forskellige forfattere i tidsskriftet Landskab.

Lulu Salto Stephensen: Planter bestemmer havens form - Berlingske Tidende 31. okt. - Søndag 4. sektion.

November

Sven-Ingvar Andersson og Steen Hoyer: C.Th. Sørensen - en havekunstner - Arkitektens Forlag - 10. nov.

Torben Weirou: De musikalske havers mester (anmeldelse af bogen om C.Th. Sørensen) - Berlingske Tidende 12. nov. Søndag 2. sektion s. 6.

Søren Ryge Petersen: Åndehuller for mennesker - kritisk anml. af Peter Olesens bog "København - i parker og haver" - Politiken 14. nov. - sektion 4.

Hakon Lund: Havekunst - afsnit i artiklen Arkitektur i billeder - tidsskriftet Magasin - Det Kgl. Bibliotek - 8. årg. 3.

V. Dyrborg: Kolonihaver i over 100 år i Odense - Havebladet nr. 5 1993.

Søren Ryge Petersen: Den gamle gartner - anml. af pragtbogen om C. Th. Sørensen - Politikens boligblad Max - 28. nov. s 8 - 9.

December

A. Ørum-Larsen: En betydelig dansk havekunstner - "Den gamle gartner" - tidsskriftet "Billedkunst" - nr. 4 - Silkeborg - 1993

J. Verge: Kirkegårde er kultur - anml. af årsskriftet Kirkegårdskultur 1993

Anna Hedvig Østergaard: Kaskadeanlæg i Frederiksberg have. December. Sektion for Landskab. Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole. 1993

Søren Ryge Petersen: Grøn kunst - interview med prof.,

landskabsarkitekt Sven-Ingvar Andersson - Politiken 26. dec.

Axel Andersen: Assistens Kirkegård - skrift med bl. a. personregister - kunstnerfortegnelse og alfabetisk planteliste - Assistens Kirkegårds Formidlingscenter 1993.

1994

Januar

Steen Estvad Petersen: Det perfekte makkerskab - om Miss Gertrude Jekyll og Sir Edwin Lutyens i omtale af Lulu Salto Stephensen's afhandling om G.N.Brandt - Weekendavisen - 7. - 14. 1994.

Birthe Lauritsen: Planter, der slog an i Danmark - førømtale af Johan Lange's bog om kulturplanternes indførselshistorie - Berlingske Tidende 16. jan. - 4. sektion.

Februar

Anne Marie Christensen og Helle Vanggaard: Renovering af parken ved Kokkedal Slot - nye krav til et historisk anlæg. Februar. Sektion for Landskab. Den kongelige og Veterinær- og Landbohøjskole. 1994

Marts

Anton: Kaskader for millioner - rekonstruktionen af kaskaden i Frederiksborg slotshave - Politiken - 2. sektion - 1. marts.

Maj Scharff: C.Th. Sørensen - en havekunstner - anml. i Haven - 3. marts.

Ebbe Mørk: Det poetiske landskab - omtale af en udstilling om Claude Lorraine i National Galleri i London - om C. L.'s betydning for den engelske havestil - Politiken - 5. marts.

Anemette Olesen: Krydderurte-havens enere - med udvalgte madopskrifter - Forlaget Kongsvang 1994.

Johan Lange: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark - Jordbrugsforlaget.

Henrik Smid: En skøn lystig ny urtegaard - nyudgivelse ved Anemette Olesen - Steno Museet i Århus; se anmeldelse ndf.

Kurt Ravnbak: Italienske vandringer ved Fredensborg Slot - om Kong Frederik IV's italienske inspiration - Berlingske Tidende søndag - Magasin 27. marts.

April

Bent Lyager Nielsen: Pionéren Harpestreng - kronik i anledning af Harpestreng's 750-års dødsdag - Politiken 2. april.

"Den florissante tids købmænd" - udstillingskatalog - redigeret af Claus M. Smidt - til en udstilling på Nivågårds Malerisamling. - 29. april - 7. aug.

Frederik Stjernfeldt (red.): "Bare træer". Om danske skove - forlaget Tiderne Skifter.

Henrik Bandak: Bare træer - anmeldelse af Frederik Stjernfeldt's bog - Weekendavisen 8. - 14. april.

Gitte Kjær: Skyggelivet - artikel om kirkegårdskultur - Berlingske T. - 10. april.

mlp: Som Marie Grubbes øjne - (perlehyacinten) - omtale af Johan Lange's nye bog - Weekendavisen 15. - 21. april.

A.T.: Templets mystik - om istandsættelsen af Apis Templet i Frederiksberg Have - Frederiksberg Bladet 19. april.

Lulu Salto Stephensen - anmeldelse af pragtværket om C. Th. Sørensen - Landskab.

Anemette Olesen: Shakespeare's haver - Havebladet nr. 2.

Maj

Leif Leer Sørensen: Steno Museet indviet - bl. a. med en medicinsk urtehave - Politiken 7. maj - og i Arkitekten u. Danske projekter.

Vibeke Lund: Barritskov - Projektforslag til en Herregård.

Maj. Sektion for Landskab. Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole.

Birgitte Dohrmann Traagaard: Forslag til forbedring af indgangsforholdene til Herregårdsmuseet Selsø Slot. Maj. Sektion for Landskab. Den kongelige og Veterinær- og Landbohøjskole.

Else Cornelius: Drømmen om den hemmelige have - om Francis Hodgsons bog og filmen herom - Politiken 15. maj.

Juni

Bo Fritzboeger: Kulturskoven - Gyldendal.

Kristine Jensen: Vegetations arkitekt - 1878 - 1945 - anmeldelse af Lulu Salto Stephensen's doktorafhandling om G. N. Brandt - Landskab 3.

Helen Lassen: Kunst i landskabet - om kunstformen landart og et nyt anlæg ved Frederikssund - Roskilde Fjord - Politiken 1. juni.

Inger Ravn: Gårdhave ved Dehn's Palæ - Bredgade - København - Frokost i det grønne - Landskab 3.

Charlotte Skibsted: Byhaver - Landskab 3.

Annie Christensen: Ud hvor solen går ned, i hyldestskriftet "En Kongebro til Prinsen" til prins Henrik i anledning af hans 60 års fødselsdag udgivet af bevaringsforeningen "Fredensborg" s. 18-25. 11. juni.

Annemarie Lund og Solveig Stenholm: Strejf i dansk havekunst - katalog til en udstilling i Køge Kunstmuseums Skit-sesamling - 17. juni - 4. sept.

Else Cornelius: Verdens største haveudstilling - Chelsea Flower Show - som begyndte i 1913 - Berlingske Tidende Søndag - Fri - 5. juni.

Lise Lotte Nielsen: Fra tiden før de larmende plæneklippere

- om haveudstillingen ved Vallø Slot - Berlingske Tidende - Søndag - Boligen - 19. juni.

Annemarie Lund: Udstilling om havekunst - Arkitekten nr. 10.

Juli

Asger Klougart: Havens verdensbillede - Haven - juni-juli.

Ellen Ø. Andersen: Gammel pragt genskabes - om rekonstruktionen af Krieger's kaskadeanlæg ved Frederiksborg Slotshave. - Politiken - Kultur og Debat 11. juli.

Jens Peter Skaarup: De kendtes grav - Politiken PS - 24. juli.

Margrethe Floryan: Russisk nostalgi - om de fyrstelige haver - Landskab.

Annelise Engholm: Det kriegerske anlæg ved Frederiksborg Slot - referat af Slots- og Ejendomsstyrelsens symposium på Frederiksborg Slot - Landskab.

Gunnar Seidenfaden: Orkideen i kulturhistorien - særtryk af artikel i Naturens Verden - udgivet i anledning af orkideudstilling på Munkeuphus Museum.

Henrik Steen Møller: Blomstrende eventyr og videnskab - udstillingen om orkideer på Munkeuphus - Politiken 28. juli.

Godfred Hartmann og Jørgen B. Rasmussen: Skipperhuset - Frederik IV's bådhus ved Fredensborg Slot - Landsforeningen for Bygnings- og landskabskultur og Bevaringsforening "Fredensborg".

Palle Lauring: Flot om Skipperhuset - anmeldelse af Godfred Hartmann's og Jørgen B. Rasmussen's bog - Politiken 31. juli.

August

Margrethe Floryan: De russiske haver - Politiken Max - 7. aug.

U. navn: Slotsparkens historie - om Køge Kunstmuseums udstilling om Vallø's park - Politiken Max 7. aug.

Se også artikler herom i Dagbladet Køge 21.5, 24.5 og 1.6.

Else Cornelius: Orkideerne - en truet rigdom - Berlingske Tidende - Fri - 7. aug.

Gitte Just: Grevens lille lysthus - om renoveringen og nyåbningen af Gisselfelds gamle væksthuse - Politiken 14. aug.

Frederik Stjernfeldt: Det grønnes enemærker - omtale af Bo Fritzboeger's bog Kulturskoven - Weekendavisen - Bøger - 19. - 25. aug.

Sven-Ingvar Andersson: Om igen på Kgs. Nytorv - om fornyelsen af pladsens elmetræer med linde (p. gr. af elmesygen) - Politiken 20. aug.

Steen Estvad Petersen: Mit grønne rum - om parken ved Glorup på Fyn. - Haven.

Grete Jørgensen: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark - omtale af Johan Lange's nye bog - Haven.

Henrik Sten Møller: Strejf i havekunsten - omtale af en udstilling på Køge Kunstmuseums Skitsesamling - Politiken 22. aug.

Claus M. Smidt (red.): Møen i dansk kunst - katalog til udstilling i Nivaagaards Malerisamling m. bl.a. artikel om Liselund af Bente Scavenius - 25. aug. - 27. aug.

Ole Nørvang: Møens Klint - Det skrækkelige og det skønne - Berlingske Tidende 25. aug.

Else Als: Haven 1989 - 1993 - bibliografi over artikler de sidste 5 år i tidsskriftet. - Det danske Haveselskab.

September

Jørgen Holm: Sygehusets have - om Nakskov Sygehus' gamle have - Haven.

Per Ysbek Nielsen: Nordsjællandskredsen 50 år - Havebladet nr. 4.

Søren Ryge Petersen: Skoven - menneskets værk - anml. af Bo Fritzbögers bog Kulturskoven - Politiken Interpol - 11. sept.

Birger Prehn og Hans Guldager Christiansen: Gamle kulturplanter ved de vestsjællandske landsbykirkegårde - URT 3:74-80.

Anmeldelser

Henrick Smid: En Skøn lystig ny Urtegaardt

Udgivet af Anemette Olesen i samarbejde med Steno Museet 1994 efter 1577-udgaven, der er trykt i København efter forfatterens død. Illustreret med enkelte gamle træsnit og flere moderne småkitser af planter. 64 sider, pris kr. 40,-

Et nemt lille hefte, der nærmest skal tjene som guide for besøgende i Den medicinhistoriske urtehave ved Steno Museet, anlagt i 1993 i Universitetsparken, Århus.

Haven bliver kaldt Henrik Smids urtegård, idet der til grund for planteartsvalget er lagt Henrik Smids ret lange planteliste i bogen af ovennævnte titel. Den kom i flere udgaver, der jævnlige skiftede enkelte plantenaavne ud, efterhånden som forfatteren lærte nye planter at kende og efterfølgere førte den mere eller mindre up-to-date. Udstyret af Anemette Olesens nye bog er ret beskedent (jf. prisen), dog med en facsimileret bagside, der har været titelbladet i originalen. Det fremgår heraf at Smids bog er trykt i 1577, men at den iøvrigt bygger helt på 1546-udgaven, der regnes for den første.

Efter et forord følger en oversigt over planteplacering ved hjælp af en oversigtlig haveplan uden målestok: 34 meget regelmæssigt anbragte bede med 218 plantearter, men planen synes at vise yderligere 5 bede af friere og tildels større form i et let aftrappet rum, hvis planter ikke er registreret. På side 5 vises et gammelt træsnit, der skal forestille en læge på vej til at skulle årelade en nøgen patient. På side 7-16 kommer så Smids navne på 218 planter, en liste, der nu i modsætning til alle tidligere udgaver (den sidste kom i 1923) bringer en "oversættelse" til hvert af de anførte plantenaavne, i midterkolonnen alle de nugældende danske navne og i kolonnen til højre alle de tilsvarende videnskabelige ("latinske") navne. Ved optælling viser det sig at lige omkring halvdelen af arterne er indførte kulturplanter, den anden halvdel er altså lutter vildtvoksende, et faktum, der tyder på at Smid havde betydelig stærkere rod i den folkelige lægekunst end fx. Harpestreng, der var boglærd og i hvert fald havde studeret arabisk lægekunst i Salerno i S. Italien.

Navnetolkningen er tilfredsstillende efter anmelderens opfattelse, hvilket kan hænge sammen med at jeg har været konsulent for Anemette Olesen. Dog er der en enkelt fejltydning, som jeg burde have anholdt i tide: Nr 197 Blaa tydeløse (= blå tidløs) er næppe *Scilla bifolia*, der kom meget senere til Norden, men derimod *Crocus vernus* (= *C. neapolitanus*); Smid kalder den *Bulbus vomitorius*, og nogen anser den for middelalderlig her i Danmark,

hvilket næppe kan bevises, men må anses for sandsynligt, og i hvert fald er Smids oplysninger alt for sparsomme til en bestemmelse, og jeg har ikke kunnet få bekræftet at knoldene i fortæret stand forårsager opkastning. (En yderst beklagelig fejl i indførseldateringen af *Crocus vernus* har her indsneget sig i *Kulturplanternes Indførselshistorie 1994*). Andre måske mere uvæsentlige fejl er at *Drøbelurt* (nr 11) er henført til *Ruscus aculeatus*; det må være *R. hypoglossum*, hvilket navn umiddelbart hentyder til den svagt drøbellignende udvækst fra mange af fyllokladiernes overside, noget som *R. aculeatus* slet ikke har. Yderligere er nr 189 *Skalotteløg* kaldt *Allium cepa*, mens *Skalotteløg* tidligere regnedes for en god art: *A. ascalonicum*, men nu for varieteten *A. cepa ascalonicum*. Under nr 176 er nævnt *Gul Iris*, der naturligvis er *Iris pseudacorus* som rigtigt anført, mens *Blå Iris* nok meget snarere er *I. germanica* end *I. spuria*, der næppe dyrkes og er yderst sjælden i naturen. Sidste og største afsnit i bogen er Smids tekster til hver af hans plantearter. De til første afsnit svarende numre, de datidige danske, nutidige danske navne og endelig de nugældende latinske navne indleder hver lille artikel, nemlig Smids stærkt forkortede tekst til hver art, nu naturligvis i moderne dansk sprog.

Bogen slutter med en ganske kort liste over gamle betegnelser på forskellige sygdomme og forklaring til dem og endelig navnene på Smids vigtigste (udenlandske) kilder og en kort omtale af datidens teori om sygdommes opståen.

I mangel af originale Smid-værker, som unægtelig er mere inspirerende at arbejde med, er dette en ganske udmærket (og prisbillig) erstatning, om end man har en svag, men klar fornemmelse af at der kunne være kælet mere for detaljerne.

Johan Lange

Lulu Salto Stephensen: Tradition og fornyelse i Dansk Havekunst. G.N.Brandt og de første årtier af 1900 tallet.

Frangipani 1993. 240 sider. ill. Pris kr. 318,- ISBN 87-984536-0-2 (Ordrup boghandel tlf. 31640952).

Den 4. maj 1993 forsvarede kunsthistorikeren Lulu Salto Stephensen sin doktorafhandling om "Tradition og fornyelse i Dansk Havekunst" med undertitlen "G. N. Brandt og de første årtier af 1900 tallet" ved Sveriges Universitet i Lund.

Afhandlingen blev samtidig udgivet i bogform. En smuk og meget velskrevet bog.

Som resultat af et videnskabeligt arbejde indeholder den nyttige notehen-

visninger, citater samt registre over trykte og utrykte arbejder og kilder af og om G. N. Brandt. Udførlige litteraturlister over generelle opslagsværker og anden litteratur samt fortegnelser over navne og illustrationer. De udvalgte illustrationer er sort-hvide fotos fra Brandts arkiv og samtidige værker samt haveplaner tegnet af ark. Fritz Schlegel og andre af G. N. Brandts tegnestuemedarbejdere. Endelig afsluttes værket med english summary. Et helt igennem fuldendt værk som vil glæde mange.

For de særlig havehistorisk interesserede vil det være helt uundværligt.

Bogen afdækker på sin egen inspirerende og engagerede måde brydningstiden efter århundredskiftet. En tid med oprør og forandringer som giver genlyd i havekunsten. Forfatteren har i særlig grad indlevet sig i en af tidens store personligheder kirkegårdsinspektøren, kommunegartneren, havearkitekten og lektoren Gudmund Nyeland Brandt og fører os, på forunderlig vis, via denne store begavelse og sjældne udøver af havekunst, ind i en tidsperiode, som ved løsrivelse fra fortiden og ved fornyelse og indlevelse i fremtiden, bliver så epokegørende for os.

Bogens første del omhandler havekunsten i Danmark fra 1900- 1920. Der gøres bl.a. rede for den lille haves formproblem, hvem der forsøger at tegne det nye haveideal og hvordan udlandets og især englændernes havekunst får indflydelse på dansk havekunst.

Anden del afdækker personen Gudmund Nyeland Brandt og hans tankeverden. Eksempler på en del af hans gennemførte projekter gennemgås og sættes i relation til de biologiske, fredningsmæssige, billedkunstneriske og havekunstneriske bestræbelser der foregik i Danmark på denne tid. Tiden omkring 1. verdenskrig blev skelsættende for en ny arkitektonisk udvikling. Den ny arkitektur var baseret på en ny tids reelle behov og muligheder. Det arkitektoniske og landskabelige haveideal fik helt andre og nye dimensioner. G. N. Brandt deltog ivrigt i debatten og i forsøget på at klarlægge udviklingen af " Den kommende Have."

Som eksempler på " Den kommende Have" gennemgås to private haver i Køge. Der blev lagt vægt på ejerens brug af haven og nyklassicismens principper om modsætning og samspil dyrkedes ved planlægning af bygning og have. Brandts egen have og andre af hans værker analyseres og sættes i relation til hans haveteoretiske tanker.

I afsnittet om "Brandt og historien" får vi indsigt i problematikken omkring restaurering af historiske haveanlæg. I årene 1919-21 arbejdede G. N. Brandt med Marienlyst Slotshave i Helsingør og Historisk Botanisk Have i Vordingborg, to hovedværker som hver for sig viser forskellige sider af G. N. Brandts tolkning af den historiske havekunst.

Fra 1925-36 skabte G. N. Brandt sit absolutte hovedværk Mariebjerg kirkegård i Gentofte. Kirkegårdens tilblivelse kom til at udgøre en milepæl i

dansk havekunst og blev et kunstværk som voksede sig smukkere og smukkere og som ikke kun blev rammen om de døde, men også var skabt for de levende, for de besøgende. Projektet indeholdt nytænkning og overordentlig mange fine detaljer og beviser på G. N. Brandts tanker og teorier og fik ualmindelig stor betydning for vore senere kirkegårdsanlæg.

Historien om G. N. Brandt, hans tid og hans havekunst blev først i 1993 fortalt os. Den kan ikke vente længere med at blive læst.

Kirsten Lund-Andersen

Christopher Tacker

The Genius of Gardening

The History of Gardens in Britain and Ireland

329 sider £ 19.99

I begyndelsen af 1994 udkom Christopher Tackers *The Genius of Gardening*. Det er absolut ikke en bog, der egner sig som jubilæumsgave til en haveejer, da den kun er udstyret med ganske få illustrationer.

Til gengæld er bogen et fremragende stykke værktøj for den, der har brug for at få et overblik over viden, der indtil i dag er samlet om udviklingen af haver i England.

På 150 sider af ialt 329 sider behandles engelske haveanlæg indtil 1700. Hermed udfyldes et mærkbart hul i vor viden om udviklingen af haver på vore himmelstrøg.

Det er almindeligt at antage, at lighedstegn kan sættes mellem italienske/franske haver og nordeuropæiske haver, når blot man korrigerer for terrænforhold. Så enkelt er det ikke. Vi må desuden korrigere for et langt barskere klima og forfærdelig mange krige.

England er imidlertid et hestehoved foran Skandinavien og Nordtyskland, alene fordi de i over 300 år nød godt af Romernes besættelse og at de efter mange efterfølgende genvordigheder blev besat af de i Frankrig civiliserede vikinger, der netop få årtier før havde erobret Syditalien og Sicilien fra maurerne.

Både romere og normanner bragte havekultur med sig. I de efterfølgende århundreder ægtede engelske konger ofte sydeuropæiske prinsesser, der medbragte deres havekultur og planter. Fra Elisabeth I's tid kom derefter så store rigdomme til landet, at den viden og interesse, befolkningen havde fået for haver, frit kunne udvikles på alle niveauer.

Christopher Tackers bog kan stærkt anbefales.

Annie Christensen, lic.agro.

*Et hyldestværk om havekunstneren C. Th. Sørensen
Ved 100-året*

*C. Th. Sørensen - en havekunstner.
Arkitektens Forlag*

Året 1993 bragte til overraskelse for danske haveinteresserede hele to vægtige afhandlinger om den legendariske G. N. Brandt og kulminerede senere med udgivelsen af et hyldest- og pragtværk om hans markante efterfølger C. Th. Sørensen. Titlen er C. Th. Sørensen - en havekunstner. Arkitektens Forlag er den ansvarlige for den flotte udgivelse, og anledningen er 100-året for C. Th. Sørensen's fødsel i Jylland den 14. juli 1893. Forfatteren er professor, landskabsarkitekt Sven-Ingvar Andersson og undervisningsassistent Steen Hoyer, begge ved Kunstakademiets Arkitektskole. Førstnævnte er svenskfødt (skåning) og blev i 1959 af C. Th. Sørensen hentet til hans havearkitektskole som assisterende lærer, for senere at blive hans efterfølger som professor i faget. Hvortil han tilsidst var eneste kandidat. Steen Hoyer, ret ukendt af offentligheden, er billedhuggeruddannet på Akademiet, med interesse for landskabsæstetik. Han er undervisningsassistent ved Afdelingen for Landskab.

Begge forfatterne har modtaget undervisning i kunsthistorie, hvad bogen i høj grad bærer præg af. Værket indledes af en blandt danske fagfolk ukendt amerikansk lektor i landskabsplanlægning ved Universitetet i Pennsylvania. Hun skriver, at kunsthistorikerne viser en forbløffende lav interesse for de store banebrydende navne i den vestlige havekunst.

Bogens tydelige formål er at gøre C. Th. Sørensen mere kendt i ind- og udland, og man lades ikke i tvivl om den forpligtelse, de to forfattere har følt til at skrive dette hyldestværk. C. Th. Sørensen ville være berømt ligesom H. C. Andersen, og han knyttede til sig personer, der arbejdede trofast for dette mål. Derfor kunne forfatterne have bragt flere oplysninger om C. Th. Sørensen's virke og udvikling end tilfældet.

Bogen, som er i stort format, er fint trykt, og den er formgivet af Steen Hoyer og forlagets bogtilrettelæggere. Den er præget af de smukke farvefotografier og planer af C. Th. Sørensen's fotogene og geometriske anlæg. De kendes allerede fra hans egne bøger, tidsskriftartikler, udstillings-kataloger m.m.

Værket minder om den kategori af bøger, som i England kaldes "Coffee-table-books", flotte tryksager, fremlagt til gæster for at introducere husets interesser. C. Th. Sørensen sagde i en anden af sine udsagn: Når en haveplan virker grafisk rigtig, bliver haven sikkert også god.

Som noget nyt knyttes C. Th. Sørensen's havekunst til nogle ældre og

nyere europæiske kunstnere, som han selv aldrig nævnte på Akademiet.

Det hævdes endvidere i bogen, at C. Th. Sørensen's særlige havekunst og gartneriske idéer kun er anerkendt af en relativ lille gruppe af arkitekter omkring Akademiet, men ellers ikke er bevidstgjorte endnu i den danske have-befolkning. I England er C. Th. Sørensen's virke og betydning i Skandinavien fortiet. Intet er skrevet om ham af engelske fagfolk, kun et par noter i bøger om havearkitektur er det blevet til.

Ligesom G. N. Brandt talte C. Th. Sørensen om "mine engelske venner", men de har indtil videre forholdt sig køligt passive.

Alligevel legede C. Th. Sørensen med tanken om sig selv som vor tids André le Notre, den enevældige franske Kong Ludvig den 14.'s legendariske hofgartner og have- og parkplanlægger. Det tillidsfulde samarbejde, gennem deres lange liv så C. Th. Sørensen som sit ideal.

C. Th. Sørensen sagde ellers i et andet af sine udsagn: Der findes næppe egentlige genier blandt Europas havekunstnere. - Men han havde dog i sine sidste år et portræt af bemeldte André le Notre hængende over sin seng.

Nu er det oplagt, at der må udkomme et samlet værk om nybruddet i dansk havekunst fra 1900 - 1970. En nøgtern bog, hvor alle relevante oplysninger fremlægges, og hvor samtlige medvirkende personer som havearkitekter, arkitekter, gartnere og andre nævnes efter deres fortjenste.

Asger Ørum-Larsen

Johan Lange: Kulturplanternes indførelshistorie i Danmark, 458 sider, kr. 395 kr.

Udgivet af Jordbrugsforlaget 1994

ISBN 87-7432-404-7

Et mangeårigt (over 60 år) systematisk indsamlingsarbejde om vore kulturplanters indførelse - eller førstegangstale ud fra dokumenterede kilder er afsluttet med udgivelsen af denne bog. Det er en bog med et flot udsende i lyseblåt, blødt omslag, med en blomstrende æblekvist og blå cikorieblomster, der ikke får en til at tænke på at det her er en opslagsbog. Det gode indtryk bibeholdes når man slår op i den. Selv om bogen er på dansk og det er danske forhold den omtaler, så er den også af interesse for de øvrige nordiske lande. Arbejdet dækker planter indført før 1950-60.

En lang række kilder er anvendt. f.eks arkæologiske udgravninger, hvor planterester er fundet i daterbare jordlag, sagaer, love, middelalderlige lægebøger, gamle herbarier, plantekataloger, planteprotokoller fra bl.a. herregårde og botaniske haver, tilbudslistes i aviser m.m. Alle de anvendte literære kilder er listet på 10 sider i begyndelsen af bogen.

Bogens hoveddel, på 346 sider, er gennemgangen af godt 5000 plantearter

og varieteters indførselsdata. Omtalen er anført alfabetisk ud fra slægtsnavnene, samtidig angives slægtens familie og hvor muligt slægtens danske, norske og svenske navn. Herefter gennemgås slægtens arter med danske, norske og svenske navne efterfulgt af den indførselshistoriske omtale, på 2 - 15 linier pr. plante, med angivelse af årstal og henvisning til kilden i forkortet form. 44 planter er illustreret i farver: Kobberstik fra W. L. Petermann, *Das Pflanzenreich* bd. 2, 1845.

I et kapitel på 10 sider er en kronologisk plantelistning efter det århundrede, hvor planter blev indført eller omtales for første gang. Dette kapitel og det efterfølgende kapitel med haveplaner er til hjælp for dem der vil anlægge en indførselshistorisk have.

Opslag på nogle lægeplanter som lægejernurt, bulmeurt og læge-stokrose viser at de er registreret ved arkæologiske udgravninger allerede fra henholdsvis romerskjernalder, germanskjernalder og vikingetiden. Selv et så besværligt ukrudt som skvalderkål fandtes her i førromerskjernalder. Dette kan bl.a. vise at vore forfædre antageligt havde et godt kendskab til helbredende urter, længe før munkene kom til landet.

På de sidste knap 50 sider er registre fra dansk, norsk og svensk til de latinske navne, så man fra et nordisk plantenavn via det latinske kan finde frem til de indførselshistoriske data. D.v.s. opslag finder sted ud fra plantens latinske navne. Vil man slå op et bestemt årstal eller årti og se hvilke planter der netop her blev indført, så er det ikke muligt. Hvis bogen senere udgives som database, så vil det være muligt.

Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark kan vel allerede nu på linie med forfatterens tidligere udgivne Ordbog over Danmarks Plantenavne I-III, betegnes som en klassiker, et vigtigt redskab for museumsfolk, plantehistorikere, etnografer, botanikere, stadsgartnere m. fl. Den er en god bog, som er nem at slå op i og med et væld af oplysninger på meget kort form.

Finn T. Sørensen

Ekskursioner

Udgravningerne i Frederiksborg Slotshave den 10. maj

Den 10. maj havde Havebrugshistorisk Selskab årets første ekskursion, der i strålende solskin - og med en så stor tilstrømning som 60 mennesker - gik til Frederiksborg Slotshave. Her er De kgl. Slotte og Haver i gang med et stort restaureringsprojekt, der har til formål at genskabe Frederik IV's barokhave, skabt i årene 1720-1725 af gartneren og arkitekten Johan Cornelius Krieger. Amtsarkæolog Flemming Beyer fra Nordsjællandsk Folkemuseum fortalte den meget spændende historie om forløbet af den gennemgribende havearkæologiske undersøgelse, museet havde foretaget i perioden januar-marts 1994. For at sikre et solidt beslutningsgrundlag for genskabelsen, iværksattes en fladeafgravning i hele den 225 m lange centrale kaskades forløb for at fastslå den præcise udformning og konstruktion af Kriegers oprindelige kaskade.

Udbyttet af det fundne arkæologiske materiale har været så godt, at det efterfølgende har været muligt at rekonstruere den horisontale hovedgeometri fuldstændigt, både for kanalernes, kaskadetrinnes og bassinernes vedkommende. Det afslørede også, at bunden i kanaler og bassiner oprindeligt har fremtrådt belagt med gule mursten, lagt i sildebensmønster, mens vangerne har været beklædt med tilhugne granitsten.

Også Chr. IV's det tidligere slot Sparepenge blev undersøgt, men da det primære formål med udgravningerne er genskabelsen af barokhaven, vil disse bygningsrester kun blive bevaret i det omfang, de ikke ligger i vejen for arbejdet med haven.

Efter planerne vil den genskabte kaskade fremstå meget tro mod det Kriegerske forlæg, både med hensyn til de synlige materialer i kaskaden og plantevalget i parterrebede og busketter.

Det bliver spændende at se den genskabte kaskade i 1996.

Jane Schul

Vestvolden den 7. juni 1994

I frisk kølig blæst, men tørvejr og sol mødtes ca. 30 af selskabets medlemmer klokken 19.30 på parkeringspladsen for enden af Rødovre Parkvej, for under ledelse af advokat Erik Wassard at udforske Vestvolden.

I samlet flok gik vi ud til Vestvolden eller Vestenceinten, som den egentlig hedder. Erik Wassard gennemgik voldens historie, mens vi stod på voldgaden, en 6 m bred kørebane, som løber på voldens inderside i hele dens længde.

Forsvarsanlægget blev anlagt i perioden 1888-92 som et led i en ny forsvarsring "Københavns Landbefæstning" omkring Hovedstaden.

Det dengang avancerede anlæg blev igangsat på grundlag af de såkaldte "provisoriske love" af højreregeringen Estrup.

Erik Wassard forklarede hensigten med opbygningen af Vestvoldens tværprofil med den alléindrammede voldgade, hovedvolden med diverse banketter, den 16 m brede voldgrav, der dækkede vej og glaciset.

Derefter førtes vi ud på en af de nyere broer, der mellem Jyllingevej og Roskildevej fører over graven; herfra kunne vi fornemme anlæggets store bredde og nyde det fine kig hen over voldgraven, hvor den kraftige bevoksning på siderne spejler sig i det sorte vand.

Stående på broen fik medlemmerne i korte rids historien om Københavns forsvarsværker fra Absalons tid og frem til englændernes bombardement i 1807, og sløjfningen af de gamle volde i perioden 1856 - 1895, det voldanlæg, der lå, hvor nu Tivoli, Ørstedsparken, Israels Plads, Botanisk Have og Østre Anlæg ligger. Herfra gik vi ad den dækkede vej på voldgravens ydre side ud på glaciset ved Roskildevej. Her ligger stadig et gammelt landsted - Kroghs Lyst mellem en nedkørselsrampe til Motorringvejen og selve Motorringvejen, den motorvej, der i 1960-erne og 70'erne desværre er anlagt på glaciset, på visse steder endda meget tæt ind på voldgraven, og som med sin infernalske larm delvis ødelægger voldanlæggets rekreative værdi, når man ikke er i ly af selve volden.

Ad en anden bro gik det igen nordpå langs voldgraven hen til et af de store betonbygværker, en såkaldt dobbelt kaponiere, en kanonstilling med skumle magasiner. Vi diskuterede betonens soliditet, men samtidig de vedligeholdelsesmæssige problemer, som disse bygværker udgør, når man ønsker at bevare dem, udsat, som de er, for nedbrydning af tidens tand, vegetation og hærværk. Fra kaponieren kom vi via en tunnel gennem volden tilbage til voldgaden. På denne strækning, hvor en række boldbaner grænser op til voldanlægget, kan man få en fornemmelse af, hvor markant anlægget må have virket i det åbne land langt uden for byen. Alléen langs voldgaden består på den 14 km lange strækning af forskellige træarter, lind,

seljerøn og elm. Elmesygen har i de senere år gjort et uhyggeligt indhug i træbestanden og Miljøministeriet og de forskellige kommuner, som forvalter voldens bevoksning, står over for et akut genplantningsprojekt, når Danmarks længste allé skal genetableres. Med disse alvorlige betragtninger var turen slut, og vores veloplagte fører blev takket på behørig vis, hvorefter deltagerne spredtes og sikkert er hastet hjem til en varm kop the eller kaffe, men med intentioner om i sommerens løb igen at foretage udflugt til det spændende voldanlæg med familie og venner.

Jette Abel

Sommerekskursion til Akademihaven i Sorø, Sorø kirkegårde og Pedersborg kirkegård.

Lørdag den 20. august 1994

En beskeden medlemsgruppe mødtes på Sorø station til aftalt tid. Herfra kørtes i kortege til parkeringspladsen inden for Sorø gamle klosterport, hvor deltagerantallet blev forøget, så vi, da akademigartner Niels Treschow og hans kone bød velkommen, var omkring 30 deltagere. Niels Treschow gav først en kort gennemgang af de topografiske forhold og derefter i korte træk udviklingen på stedet fra kloster med klosterhave til ridderligt Akademi på Chr. IV's tid til den af Holberg oprettede højere skole. Sorø Akademi er i dag kostskole og gymnasieskole for såvel piger som drenge, i modsætning til tidligere, hvor det var en ren drengeskole.

Under akademigartnerembedet hører også den gamle kirkegård nord og øst for den store klosterkirke og den "nye kirkegård" fra 1904-05. Den gamle kirkegård var dagens første mål, kirkegården er gennem tiderne udvidet flere gange. Georg Georgsen, der blev udnævnt til akademigartner ved Sorø Akademi i 1936, udarbejdede en reguleringsplan for den da meget forsømte kirkegård (se art. i årsskriftet, 1993). Georgsens regulering tegner sine spor, men den store bregnehave er nu urneplæne. Et bregneparti i den østlige del af kirkegården står stadig som Georgsen skabte det. Langs kirkegårdsmuren mod øst stod et par bulmeurt af den enårige varietet (*agrestis*) fremspiret i løbet af forsommeren efter oprydning på en lille række helt tilgroede gravsteder. Det spiredygtige frø må have ligget i jorden fra en meget tidligere dyrkningstid, evt. klostertiden.

Vi spadserede videre ad Filosofgangen, en ældgammel tilkørselsvej til klostret til den Nye kirkegård anlagt efter landskabsgartner Edvard Glæsels plan.

Kirkegården karakteriseres af et kraftigt system af 3 m høje avnbøgehække, der indrammer de enkelte gravrum, det er dog karakteristisk, at der også er en række gravsteder på ydersiden af hækkene langs de brede gange, såvel gange som ikke benyttede gravsteder er grusbelagt, og da der bliver stadig flere tomme gravsteder her som på andre kirkegårde, breder gruset sig, og de fine små buskbomhække forsvinder, en uheldig udvikling efter min mening.

Den af Georgsen og Torben Michelsen tegnede kirkegårdsudvidelse er kun i beskedent omfang taget i brug bortset fra urneplænen.

I dag anvendes en stor del af det ubenyttede areal til komposteringsplads. En nødvendig afskærmning mellem kirkegård og kompost vil blive løst ved et voldanlæg forklarede Treschow. Nået tilbage til Akademihaven var det blevet frokosttid, og da det var blevet dejligt solskin, valgte de fleste at spise ude foran den nye idrætshal, hvor der er indrettet en terrasse med den traditionsrige samling af baljeplanter, primært Fuchsia og Agapanthus. Efter frokostpausen gik vi forbi Vænget og Villereden, to ejendomme tilhørende akademiet, til det nye idrætsanlæg, som blev planlagt i Georgsens tid, men først indviet i 1970.

Idrætsanlæggets form er inspireret af en haveplan til Villa Madama i Rom, der menes tegnet af Rafael. Planen omfattede et kvadratisk, et cirkulært og et hippodromformet plateau omgivet af store trappeanlæg. Her omfatter det hippodromformede rum selve idrætsstadion, og det cirkulære rum anvendes til cricketbane, mens det kvadratiske ikke er gennemført.

Endelig sluttede turen med en spadseretur gennem selve Akademihaven langs med søen og op gennem en af havens gamle lindealléer til de fornemt klippede buksbomhække omkring Holberg stuen, videre forbi havens sjældne træer bl.a. en storbladet lind med enkelte grene med fligede blade til det af Georgsen tegnede friluftsteater, der desværre trods en fornem landskabelig placering sjældent bruges. Undervejs redegjorde Treschow for de nødvendige nedlæggelser af lukkede haver omkring Akademiets bygninger og plejeproblemer i selve haven.

Besøget i Akademihaven sluttede foran skolens hovedbygning, hvor Jane Schul takkede for en spændende rundvisning. Det var selskabets indtryk, at Akademihaven med Niels Treschow igen har fået en akademigartner, der har stor gartnerisk indsigt og som forstår, at indleve sig i stedets historie og traditioner og som også har en klar holdning til en række af de spare- og rationaliseringskrav, som han vil blive stillet over for i forbindelse med havens fremtid.

Ekskursionens sidste mål var Pedersborg Kirkegård beliggende 1 km nord for Sorø. Her var det landskabsarkitekt Kirsten Lund-Andersen, der har arbejdet med en nænsom regulering af kirkegården, som viste rundt,

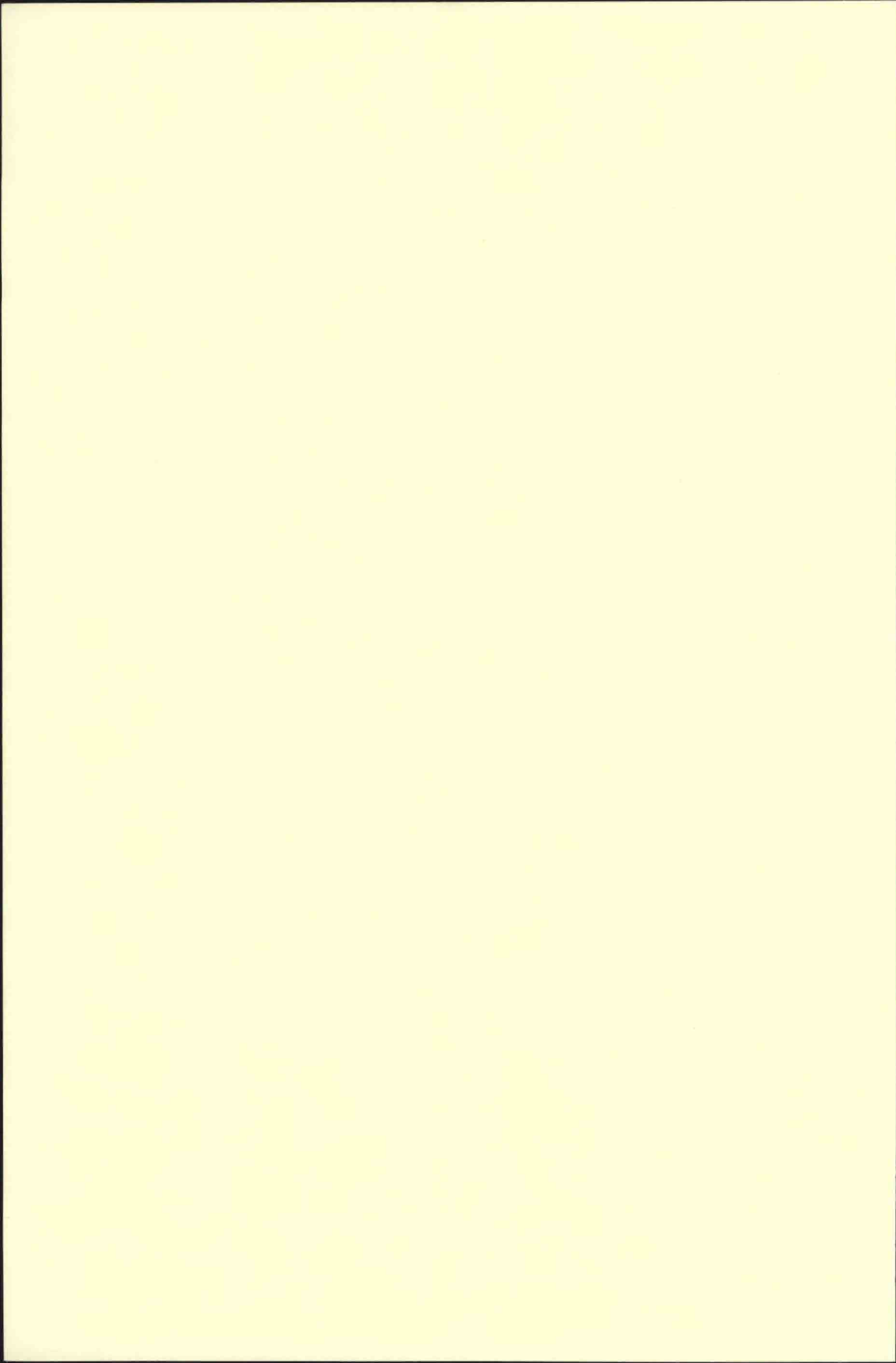

Formanden for menighedsrådet var også til stede. Efter Kirsten Lund-Andersens anvisning ankom vi til kirken fra nord, hvorved man får det rette indtryk af kirkebakkens højde.

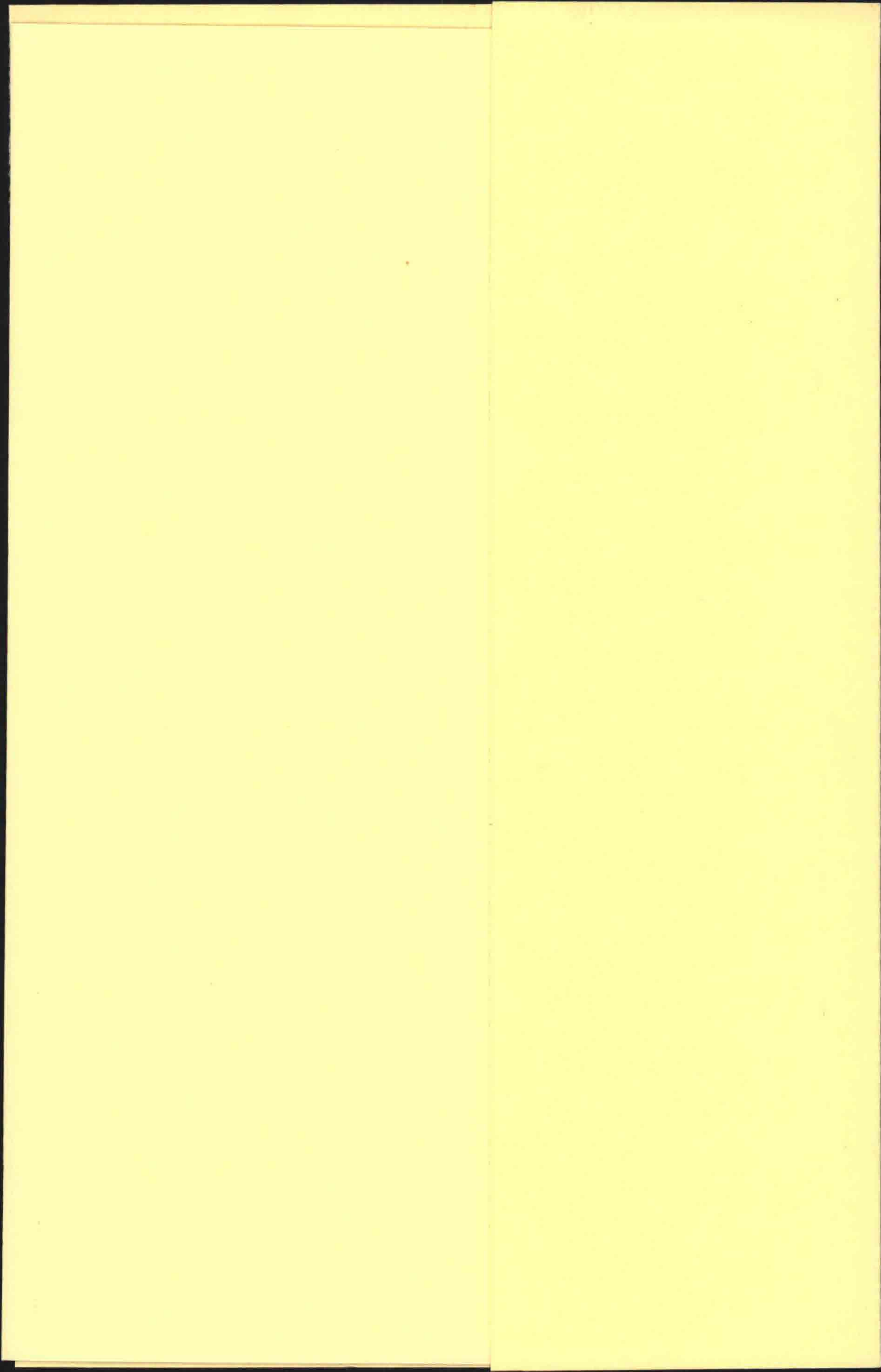
Pedersborg kirke ligger på toppen af en naturlig bakkeknold ved den nordlige ende af Pedersborg sø, oprindeligt en arm af Sorø sø og med udsigt til Tuel sø mod øst. Her har oprindeligt ligget en borg på toppen og en rundkirke i et noget lavere niveau. Senere er kirken rejst på borgens plads og omkring kirken er blevet indrettet kirkegård, dette har medført en kraftig terrassering af bakketoppen og problemer med erosion og vanskelige adgangsforhold til såvel kirke som de enkelte gravsteder. Det er disse problemer K.L.A. prøver at råde bod på. Stedet var utroligt smukt beliggende, såvel ruinrester, kirkegårdsproblemerne og selve kirken blev grundigt studeret, i tilgift fik vi et brudepar med følge. Hermed var dagens program udtømt, og deltagerne blev transporteret hjem med diverse bilister.

Jette Abel

Indholdsfortegnelse

Jørgen Thordrup: Labyrinter i fortid og nutid	7
Asger Ørum-Larsen: Den gamle labyrint i Tivoli. I anledning af 150-året.	41
Lene Floris: En dansker i Dortmund Westfalenpark - 100 års kultur- og parkhistorie	46
Jane Schul: Mindehøjen i Søndermarken.....	58
Finn T. Sørensen: Skvalderkål.....	63
Små meddelelser	
Johan Lange: Hurtigdatering af planter	69
Annie Christensen: Ridebanehaven bag Københavns Slot.....	71
Havebrugshistorisk dagbog okt. 1993 - sept. 1994	73
Bibliografi sept. 1993 - sept. 1994	76
Anmeldelser	
Anemette Olesen: Henrick Smid: En Skøn lystig ny Urtegaardt	84
Lulu Salto Stephensen: Tradition og fornyelse i Dansk Havekunst. G. N. Brandt og de første årtier af 1900-tallet	85
Christopher Tacker: The Genius of Gardening. The History of Gardens in Britain and Ireland	87
Sven-Ingvar Andersson og Steen Hoyer: C. Th. Sørensen - en havekunstner	88
Johan Lange: Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark	89
Ekskursionsberetninger	
Udgravningerne i Frederiksborg Slotshave den 10. maj 1994	91
Vestvolden den 7. juni 1994	92
Akademihaven i Sorø, Sorø kirkegårde og Pedersborg kirkegård 20. august 1994	93